

Grænseforeningens
årbog 1994

Otte ture i Sydslesvig

Grænseforeningens årbog 1994

Otte ture i Sydslesvig

Redaktion: Niels Henriksen

Billedmateriale: Udlånt af Helge Krempin

Omslagsfoto: Uwe Oldag

Bykort: Helge Krempin

Copyright: Grænseforeningen

Udgiver: Grænseforeningen

Peder Skrams Gade 5,

Postboks 1530, 1020 København K

Tlf.: 33 11 30 63

Tryk: Clemensstrykkeriet, Århus

ISBN 87-87238-06-3

**Grænseforeningens
årbog 1994**

Fr. Rudbeck

Otte ture i Sydslesvig

Otte ture i Sydslesvig

Fra grænse til grænse

Med disse rejseskildringer og ture fortsættes en række turforslag, der i årbogen 1992 gik langs den sydslesvigske østkyst. De 7 ture sluttede ved Ejderen, og det var egentlig hensigten at fortsætte ad Ejderen og videre op ad den slesvigske vestkyst. Af praktiske grunde har jeg valgt igen at starte oppe ved landegrænsen og fortsætte syd på for igen at slutte i Ejderlandet.

Pladshensyn gør det nødvendigt at gå nogenlunde let gennem de enkelte egne, ligesom der måske af nogle vil savnes steder, der også havde fortjent at komme med. Her må henvises til anden tilgængelig litteratur som supplement.

Alligevel håber jeg, at også denne bog vil give læserne et indtryk af de mange udflugtsmuligheder, der findes i Sydslesvig mellem de to grænser, Skelbækgrænsen i nord og Ejdergrænsen i syd.

Fr. Rudbeck
1993

1. Langs grænsen til Frisland

Vi kommer ad motorvejen fra Frøslev, og fortsætter til første frakørsel mod B 199 efter Leck-Niebuß. Straks til venstre har vi **Hanved** (Handewitt) med dansk skole og børnehave og "Frøslevgravene" på Hanved kirkegård.

Langs grænsen ved landsbyen **Unaften**, mindes vi den tragiske begivenhed, da kromanden og hans rovgriske kone dræbte en vandringsmand, som var udstyret med rige midler. Senere viste det sig at være deres egen søn, der netop var vendt hjem fra Amerika. I sandhed en "ond" aften.

I **Valsbøl** (Wallsbüll) mindes vi den gerning, den vestjyske sygeplejerske og præst, Maren Sørensen, udførte på denne egn i de svære mellemkrigsår. "**Valsbølhus**", i dag dansk skole-, kirke og forsamlingsbygning, blev rejst af denne energiske kvinde.

I Valsbøl forlader vi B 199 og drejer mod **Nørre Haksted** (Nord-Hackstedt). I kirken finder vi et berømt stykke kirkekunst, en passionsgruppe udsåret i 1300-tallet, som betegnes som ret enestående.

Vi fortsætter mod nord til **Skovlund** (Schafflund), hvor der findes en restaureret, smukt beliggende vandmølle. I Skovlund findes også en dansk skole og børnehave.

Vi er nu for alvor kommet ud i det landskab, der også kaldes "geesten", det flade sandede landskab der strækker sig fra højderyggen i øst til marsken i vest kun brudt af enkelte bakkeøer og de plantager, der har afløst de engang endeløse hedestrækninger.

Fra Skovlund følger vi igen B 199 til **Læk** (Leck). Tæt op ad den vestre studevej fra Tønder til Husum blev Læk tidligt en betydelig handels- og markedsby. Byen ligger lige ved geest-randen, og dens anseelige kirke føres tilbage til det 12. årh. Byen fik markedsprivilegier i 1698. På torvet findes det

Det kgl. privilegerede apotek i Læk, fra 1791.

statelige kgl. privilegerede apotek fra 1791. I Bergstrasse findes endnu en række huse kaldet "fiskerhusene", der minder om den tid, da der kunne sejles til Læk ad Læk å. I Osterstrasse ligger det danske menighedscenter med kirkesal og præstebolig, og i Probst Nissen Weg ligger den danske skole og børnehave. I nærheden findes også danske pensionistboliger.

I Kær herred

Fra Læk følger vi vejen mod **Agtrup** (Achtrup), hvor der er en smuk restaureret vindmølle og et dansk forsamlingshus. Herefter kører vi til **Ladelund**. På kirkegården findes en **gravplads** over de 306 døde, heraf alene 106 hollændere fra landsbyen Putten, der i 1944/45 omkom i den koncentrationslejr, som lå uden for byen. I en mindehal op til gravpladsen fortælles om de ulykkelige skæbne.

I Ladelund byggedes allerede i 1935 en dansk skole og forsamlingshuset "Kirkevang", og her ligger også den danske ungdomsskole "Ladelund Ungdomsskole".

Vi befinder os i øvrigt i et område, hvor den oprindelige sønderjyske dialekt endnu tales af en del familier.

På vejen mod Sønderløgum har vi mulighed for at kigge over til **Karlum**, hvis lidt ensomt beliggende kirke måske kan virke ubetydelig, men det er den mest stilrene senromanske kirke, der findes på denne egn.

Ellers fortsætter vi til **Sønderløgum** (Süderlügum) ved B 5, (vejen fra Tønder). I kirken findes særdeles velbevarede kalkmalerier bl.a. en sengotisk fremstilling af Kristus på regnbuen omgivet af Maria og Johannes.

Vi fortsætter til **Humtrup** (Humtrup), hvis romanske teglstenskirke nok er et besøg værd på grund af sine træskulpturer og kalkmalerier. Der har ligget kirke her siden ca. 1050. En udskåret egeplanke, som nu opbevares på Gottorpmuseet, og som menes at stamme fra denne kirke, er et af de ældste levn fra den tidligste kirkebygningsperiode.

I Humtrup findes også dansk skole og forsamlingshuset "Bavnehøj".

Marsken

Vi har nu forladt geest-området og er på vej ud i marsken med dens vide grønne flader, der breder sig ud, så langt øjet rækker. Måske har vi allerede lagt mærke til de hvide skilte, der peger mod "Nolde Stiftung", som er vort næste mål.

Mellem Aventoft lige syd for grænsen og Nykirke ligger **Søbøl** (Seebüll), hvor vi finder maleren Emil Noldes værker. Man vil kunne glæde sig over denne særprægede malers farveglæde og ekspressionistiske kompositioner, der er præget af kunstnerens hjemstavn.

Omgivet af de mange koge (inddagede områder) ligger landsbyen **Nykirke**

(Neukirchen) med en seværdig teglstenskirke fra begyndelsen af 1300-tallet med fritstående klokketårn af træ fra 1922. Desuden ligger her Vidding herreds danske skole. Vi fortsætter til **Klangsbøl** (Klanxbüll) forbi landsdelens eneste stråtekte kirke, som er værd at se nærmere på. Straks efter har vi indkørslen til **Friedrich Wilhelm Lübke-Koog**. Indkørslen sker gennem en "støpe" i diget, som her kunne lukkes med bomme og sandsække og dermed sikre, at havvand, der under en stormflod var brudt gennem det yderste dige, ikke bredte sig videre til området, der ligger bag dette dige.

Lübke-kogen er inddiget i 1954 som et led i det såkaldte "Program Nord", et jordforbedrings- og arronderingsprogram, som omfatter hele Vestslesvig. Kogen er 1300 ha og det nye dige går fra Silddæmningen til fastlandet ved Horsbøl.

Ved **Horsbøl** (Horsbüll) passerer vi igen det gamle dige. Kirken her ligger på et "varft" - en kunstig jordvold - som skal sikre mod oversvømmelser. Tilsvarende varfter ses rundt omkring i marsken, og fra gårdene på varftet har man et godt overblik over marskengene og de mange stude- og fåreflokke. Horsbøl kirke har oprindeligt ligget længere mod vest, men blev som følge af stormfloderne flyttet og ligger nu lige ud til det gamle dige ind til Horsbøl kog.

Vi følger vejen mod Nibøl gennem flere koge gennem **Emmelsbøl** (Emmelsbüll) og kommer forbi en "haubarg" - Königstein-Haubargen - med det vældige tag over den egentlige firlængede gård, en gårdtype, der ellers kun kendes i Ejdersted.

Der ligger andre dejlige gårde, i reglen bygget på høje varfter, og vi har den store Christian Albrechts-kog til begge sider af vejen. I dag er der fint udbyggede veje, men nogle steder kan man endnu finde de oprindelige klinkveje, der tidligere fandtes overalt i Frisland. Med "Program Nord" skete også en tiltrængt vejudbygning.

Vi når frem til **Nibøl** (Niebüll), en by som nu er helt sammenbygget med sin søsterby **Dedsbøl** (Deezbüll). Lad os standse op ved Dedsbøl kirke, der som mange andre frisiske kirker er farverigt udsmykket. Kirken er opført i tegl og stammer fra slutningen af 1200-årene. Indvendig præges den især af den frisiske maler, professor C.L. Jessen, der er født i Dedsbøl i 1833. Altertavlen, prædikestolen og stolerækkerne viser C.L. Jessens farveglæde.

Nibøl og Dedsbøl ligger på en bakke. Byen var indtil 1972 amtsby for det gamle Sydtønder amt. Efter kommunalreformen blev Sydtønder amt en del af Nordfrislands amt, der i dag også omfatter de tidligere Husum og Ejdersted amter. Med sine ca. 7.000 indbyggere er Nibøl en livlig handelsby med mange forretninger. Jernbanen fra Hamburg til Vesterland passerer byen, og herfra udgår også biltogene til Sild. På Osterweg ligger byens danske skole og i nr. 76 findes et frisisk hjemstavnsmuseum.

Nået frem til Nibøl er vi også fremme ved Frislands hjerte, og vi vil derfor i det følgende se lidt nærmere på det egentlige Frisland.

2. Frisland - digernes og kogenes land

Det kan godt være vanskeligt helt nøje at afgrænse det egentlige Frisland. Men det er næppe helt galt, når nordgrænsen for de frisiske områder placeres i egnen syd for Tønder, mens østgrænsen dannes af geest-randen ved Bredsted. Mod vest danner vadehavet sin helt naturlige grænse med rækken af øer og halliger.

Man regner med, at der her lever omkring 50.000 egentlige frisere, hvoraf kun cirka titusinde endnu taler det frisiske sprog, som i øvrigt er opdelt i en række forskellige dialekter.

Frislands historie

Oprindeligt kom friserne fra egnen mellem Weser og Ems, hvor der ligefrem var tale om et samlet Frisland. Store naturkatastrofer ca. 800 år e.Kr. førte til, at det oprindelige frisiske folk blev splittet. I dag bor der frisere i Vestfrisland i Nederlandene, i et smalt område mellem Weser og Ems i Østfrisland og endelig er der nordfriserne, der slog sig ned på den vestslesvigske kyst. Der har boet frisere helt nede på Ejdersted, ligesom også Helgoland var en frisisk ø.

Heller ikke i deres nye hjemstavn i de store marskområder blev friserne skånet for naturkatastrofer. Under den store stormflod i 1362 forsvandt store landområder og tilbage lå en række store øer. Efter den tid begyndte det egentlige inddigningsarbejde, som førte til, at landet efterhånden fik sine nuværende konturer. Men også den store stormflod i 1634 voldte nye store forstyrrelser med nye landtab til følge. I midten af 1400-tallet påbegyndtes derfor et omfattende inddigningsarbejde, som er videreført helt op til vore dage.

For friserne har det derfor været en stadig kamp imod havet, og med rette holdt friserne sig til mottoet "at den, der ikke vil dige, må vige". Som det fribårne folk friserne er, har de fulgt deres egne love: "Hellere dø end være slave".

*Indvinding
af nyt land*

Kampen mod havet har i høj grad præget friserne. Tabt land skulle genvindes. De gamle diger inde i marsken vidner om stadige nye landvindinger. I området fra omkring Højer og ned til Husum er der inddiget ialt 46 koge. De oprindelige diger var ikke meget mere end 4 m høje. Landsænkninger og højere tidevand har gjort det nødvendigt til stadighed at udbygge digekapaciteten, og de nyere diger er derfor over 7 m høje. De sidste nye diger er strækningen fra nord for Silddæmningen til den dansk-tyske grænse omkring den del, der kaldes Rickelsbølkogen, og som fortsætter på den danske side af grænsen i Margrethe-kogen op til Emmerlev.

Vi vil i det følgende se lidt nærmere på det meget afvekslende landskab.

Gennem kogene

Fra Nibøl følger vi vejen til **Risum** og **Lindholm**, to sammenbyggede landsbyer. Det var her to af friserens førende personligheder, Johannes Oldsen og Carsten Boysen, boede. Oldsen startede efter 1920 den nationalfrisiske bevægelse nært knyttet til den danske folkedel som protest mod den germanisering, store dele af friserne var blevet offer for. Friserne var hverken danskere eller tyskere, men frisere. Efter Oldsens død i 1957 videreførte Carsten Boysen bevægelsen. Der er i de senere år sket en betydelig tilnærmelse mellem den danske og den tyske frisiske gruppe, som nu kan samles om at pleje det frisiske sprog og den frisiske kultur.

I Risum ligger en dansk skole og børnehave, og på skolen undervises foruden i dansk og tysk også i frisisk. Gadeskiltene i landsbyerne er også på frisisk.

Lindholm og Risum ligger på en gammel højmosse, og herfra går det igen ud i marsken forbi Kornkog, Kleiseer-kog og Dagebüll kog til **Dagebøl** (Dagebüll). Her ender også jernbanen fra Nibøl, og her er færgeoverfart til Før, Amrum og halligerne. Fra molen har vi en fin udsigt til Før og i syd halligerne Oland og Langenæs. Dagebøl var også oprindeligt en hallig, men blev i 1704 inddiget i den nuværende Dagebøl-kog.

Gennem marsk går det til **Fahrttoft**, hvor vi drejer ind i en anden af de nye koge, **Hauke-Haien-kog**, som blev inddiget i 1959. Fra diget kan vi se ned i det vældige sluseanlæg, der regulerer Læk-Å's udløb. Ved det 700 ha store vandreservoir i kogen kan vi glæde os over det rigt varierede fugleliv. Tavler fortæller nærmere om fuglene. Fra diget har vi en fin udsigt over vadehavet til halligerne Oland, Langenæs og Grøde, og i det fjerne kan vi i klart vejr skimte kirkeruinen på Pelworm. Fra havnen Schlüttsiel er der sejlads til halligerne.

Hauke-Haien-kog er på ialt 1200 ha, hvor de 500 ha er udlagt til landbrugsjord omkring de 21 nybyggede gårde.

Landsbyen **Fahrttoft** (Fahrttoft), som vi passerede, var også oprindeligt en hallig, og både gårde og huse ligger på et højt langstrakt varft. Lidt herfra ved

de gamle sluser, har vi **Bongsiel**, hvis kro er særdeles kendt for sit udbud af ål i alle variationer.

Vi fortsætter til **Okholm** (Ockholm), også en hallig, hvis kirke efter gentagne ødelæggelser blev genopført i 1647 på Christian IV's bud. Stenene blev hentet fra en storgård i nærheden, som var blevet ødelagt af svenskerne. Frederik IV skænkede kirkens klokke. Hans spejlmonogram findes på klokken.

Straks efter Okholm går vejen ind til **Sönke-Nissen-kog**. Den 1300 ha store kog blev inddiget i årene 1923-25 og bærer navn efter en friser fra Klokris ved Nibøl. Som ung udvandrede Sönke Nissen til Sydvestafrika, hvor han tjente store penge som ejer af diamantminer og ved jernbaneanlæg.

Efter sin hjemkomst stillede han store midler til rådighed for inddigningen af den nye kog. Dog ønskede han, at alle gårde fik grønne tage ligesom i Afrika, og at de desuden fik navn efter de landsbyer, hans afrikanske jernbane passerede.

Det var i øvrigt her i denne kog hos Sönke Nissens 2. kone, nu gift med den svenske ingeniør Birger Dahlerus, at Hermann Göring den 9. august 1939 mødtes med britiske diplomater i et sidste forsøg på at afværge den krig, der begyndte tre uger senere.

Fra Sönke Nissen-kog kan vi nemt tage en afstikker til **Hamburg-halligen**, der er inddiget. Her findes et stort fuglereservat. Derfra østpå mod **Bordelum**, en landsby som ligger lige på geest-randen. Vi har yderligere passeret nogle koge bl.a. **Sophien Magdalene-kogen** opkaldt efter Christian VI's dronning og **Desmercieres-kogen**, der har navn efter en pengemand, som i 1700-tallet var indvandret fra Frankrig, og som navnlig under Frederik V måtte yde støtte til den slunkne statskasse.

Bredsted

Når vi kommer ud til B 5, kan vi lidt mod nord se det 44 m høje **Stollberg**, hvor der i hedensk tid skal have ligget en frisk helligdom.

Bredsted (Bredstedt) er egnens markeds- og handelsby. Under Frederik I fik byen sit markedsprivilegium. En tid var byen amtsby i Bredsted amt, der omfattede Nørre Gøs herred. Bredsted er en ganske charmerende by med et malerisk torv. Her findes også dansk skole, børnehave og danske pensionistboliger i en fredet bygning fra 1700-tallet, "Den clementske Stiftelse". På frisk kaldes Bredsted "Bräist" og i gaden Fynder 30 ligger Det nordfrisiske Institut, som ihærdigt arbejder på at genskabe interesse for det frisiske sprog gennem bogudgivelser, kurser og højskolearbejde.

Lite syd for Bredsted findes i **Brekum** hovedsædet for den herfra udgående Breklummission, en indremissionsk bevægelse, som øvede betydelig indflydelse på den kirkelige udvikling såvel i Sønderjylland som i fjerne lande, hvortil der udsendtes missionærer.

Kirken i Breklum, der menes opført omkring 1150, betegnes som en af de

"Mikkelberg", center for nordisk kunst og cricket.

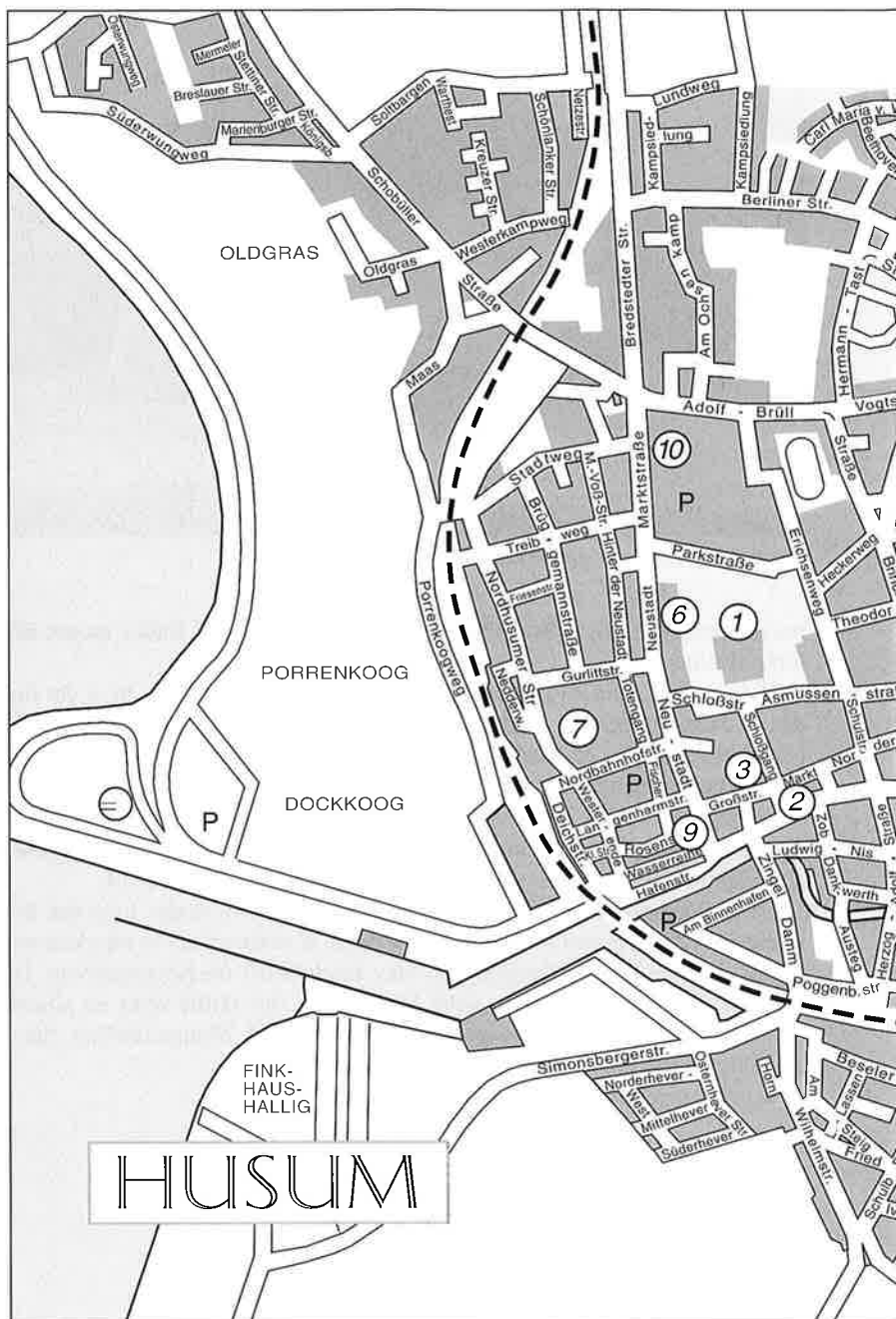
betydeligste landsbykirker i landet Slesvig-Holsten. Der findes meget fint kirkeinventar.

Vi fortsætter gennem Hatstedmarsken til **Hatsted** (Hattstedt), hvor der findes en dansk børnehave. Også Hatsted kirke er seværdig. Øst for Hatsted ligger Hatsted mølle, **Mikkelberg**, der er kendt for sine kunstudstillinger og danske kulturarrangementer.

Fra Hatsted kan vi køre over Horsted ud til Flensborg-Husum landevejen ved Engelsborg. Nogle få km mod nord ligger **Fjolde** (Viöl) med en ganske spændende kirke, hvis store Mariafigur man tidligere valfartede til.

Fra Fjolde kører vi mod Husum, indtil et skilt viser til stedet, hvor den tidligere Svesing koncentrationslejr lå. For nogle år siden rejstes et mindesmærke for de flere tusinde fanger, som blev sendt hertil fra Neuengamme. De blev sat til at skulle bygge en vold, Friesenwall, der skulle sinke en allieret invasion, som var ventet i krigens sidste år 1944-45. Mange omkom, heraf adskillige danskere, og projektet måtte opgives.

Vi er dermed nået frem til Husum.

3. Husum - den grå by ved havet

Digteren Theodor Storm, født 1817 i Husum, gav i et digt byen navnet "Die graue Stadt am Meer", den grå by ved havet. Grå og trist kan byen virke, når havgus og tåge trækker ind vestfra, men samtidig har byen også sin charme. Det er en travl by. Husum er en gammel markedsby, hvortil stude fra hele Vestslesvig, ja helt oppe fra det nørrejyske, kom til marked.

De store studeflokkede, der blev drevet gennem gaderne, satte deres præg på byen. Op til 5.000 stykker kvæg kunne der handles på en dag, og det på ægte prangermanér med håndslag, hvorefter der kunne drikkes lidkøb i en af de ca. 100 beværtninger, der dengang var i byen. De tomme stalde bag Nystaden minder stadig om den store tid. I dag ligger Nordfrisland amts nye administrationsbygning på den gamle markedsplads.

Historie

Husum er ikke som de øvrige slesvigske byer nogen gammel by. Oprindeligt var det en beskeden handelsplads ved Milde Å med et lille kapel. Først efter byen Rungholts forsvinden under stormfloden i 1362 begyndte Husum at blomstre. I 1465 fik byen handelsrettigheder af Christian I, men Husumborgerne viste ingen synderlig taknemmelighed over for kongen. Kun 7 år senere i 1472 sluttede de sig til Grev Gerhards oprør mod sin kongelige bror, og det kom til at koste dyrt, da kongen fik hjælp fra Hamburg. Der kom til at rulle hoveder blandt Husums borgerskab. Og tror man det ikke, så kig på facaden af "Herrehuset". Der sidder "Hovederne" indmuret til evig skræk og advarsel, fortæller sagnet.

Alligevel fik byen en ny opblomstring. Ud over studehandlerne hørte kniplingskræmmere og sølvsmide til dem, der gav byen anseelse. Herfra kom de fine filigransmykker, som især var efterspurgt blandt Frislands koner og unge piger. Rige købmænd stod for en betydelig korneksport, og de satte deres præg på byens arkitektur.

Slottet

I 1612 opførte Gottorp-hertugen Johan Adolf et renæssanceslot med tårne og spir. Der var 7 tårne ialt. Men allerede 200 år senere faldt tårnene. Slottet var oprindeligt residens for Gottorp-hertugen, senere blev det enkesæde, hvor Christian IV's søster enkehertuginde Augusta boede. Slottet er et besøg værd.

Har man ikke hørt andet om Husum, har man nok hørt om krokusblomstringen i slotsparken. Indtil reformationen lå der, hvor slottet findes, et fransiskanerkloster. Det var munke herfra, der plantede de tusinder af krokus. Blomsternes farvestof udnyttede de efter sigende til deres munkekutter.

*Maria-kirken med
Tinebrønden*

Torvet

Torvet er byens centrum. Her ligger **Maria-kirken**, opført 1827- 32 af den danske arkitekt C.F. Hansen. Kirken afløste en ganske betydelig, men desværre faldefærdig kirke. Meget af det oprindelige kirkeinventar findes i dag i flere af omegnens kirker, bl.a. findes kirkens gamle alter i Svavsted. Den nuværende meget lyse kirke er ikke særlig imponerende, men der findes en yderst fin døbefont fra 1643.

På torvet står **Tinebrønden**, som fortæller om fiskerpigen, der skuer ud over havet efter den ven, der ventes hjem derudefra.

Både på torvet og i de omkringliggende gader ses fine solide huse med de såkaldte "kamtagavle".

Ved siden af det førnævnte "**Herrehus**" - ligger **det gamle rådhus**, engang en perle i fin italiensk renæssance, men desværre noget vanrøgtet. Dog er den fine indgangsdør bevaret. Går man ind, vil man se frilagte loftsbjælker og en frilagt hvælving. Her har turistinformationen til huse.

I huset **Am Markt 9** fødtes Theodor Storm. Der findes mindetavler for digteren på de huse, hvor han senere levede. Theodor Storm døde i Husum 1888. På Klosterkirkegården et stykke hen ad Norderstrasse/Osterende finder vi hans grav lige ud til gaden.

Op til denne kirkegård ligger det gamle **Skt. Jørgens Gæstehus**- ofte kaldet klosteret. Der er nu hjem for ældre. I klosteret findes en ganske seværdig kirkesal.

Dansk kirke og skole

For enden af Osterende, hvor Slesvig- og Flensborgvejen skilles, har vi til venstre Klaus Groth Strasse. Her ligger den danske kirke, som er skænket af

A.P. Møller-Fonden. Kirken blev indviet i 1991. Et meget smukt og enkelt indrettet kirkerum. Lige ved kirken ligger den danske præstebolig, dansk skole og idrætshal. Skolen er også dansk realskole for Vestslesvig.

Den indre by

Fra skolen fortsætter vi ind mod byen og kommer igen forbi slottet og slots-parken, til vi når **Nystaden** (Neustadt), hvor vi i nr. 95 - huset med den gyldne hane ud til gaden - har den store danske forsamlingsbygning "Husumhus", som er opført i 1976. Bygningen rummer en stor møde- og teatersal samt det danske bibliotek. I sidebygningerne findes dansk fritidshjem, dansk sygeplejestation, kontor for Flensborg Avis og det danske sekretariat.

Fortsætter vi ad Neustadt og Marktstrasse kommer vi til den gamle markedsplads med administrationsbygning for amtet Nordfrisland. Så kan vi dreje ind ad sidegaden Treibweg. Det var her, studene blev drevet ned til de ventende kreaturvogne på det dengang meget store baneterræn.

I Nordhusumer Strasse nr. 13. finder vi "**Ostenfeldhuset**", en bondegård fra det 17. årh., opført i nedersaksisk byggestil. Oprindeligt lå gården i landsbyen Ostenfeld. Den er et udmærket egnsmuseum, der viser fint inventar fra en tidligere tids bondekultur.

Havnen

Gaden fortsætter som Westerende ned til **Havnen**, som er præget af fiskeboder med reje- og fiskedelikatesser. Der er ikke mange skibe. Den nye havn ligger længere vestpå, hvor også værftet er flyttet ud. Havnen er i høj grad præget af ebbe og flod, så til tider ligger skibene helt på bunden. Fra havnen udgår båd fart til halligerne.

For enden af havnen går det ind til byens eneste gågade Krämerstrasse. Runder vi havnen omkring det tidligere værftsområde finder vi her byens nye **rådhus**.

Fra rådhuset går vi nu ad Ludwig Nissen Strasse til Herzog Adolf Strasse. For enden af denne gade ligger **banegården**.

I Herzog Adolf Strasse 25 har vi **Nissenhaus**, det nordfrisiske museum, hvor man kan få et særdeles godt indtryk af flora og fauna på vestkysten, marskdannelse og livet i marsken og på øer og halliger. Navnlig de store stormfloder belyses, og man får et stærkt indtryk af de store naturkatastrofer, der gennem flere hundrede år har ramt vestkysten. Der vises således fundne efterladenskaber fra byen Rungholt, som forsvandt i 1362. Der bydes på kunstudstillinger, og der findes mindestuer for bl.a. Theodor Storm.

Fra Nissenhaus er der kun få skridt op til torvet. Sydfor begynder landskabet Ejdersted.

4. De nordfrisiske øer og halligerne

Den bræmme af øer og små eller større halliger, der findes i vadehavet ud for Nordfrislands kyst er i realiteten resterne af det fastland, som før de store stormfloder i 1362 og 1634 strakte sig vidt imod vest. Ifølge de kort, som Husumkartografen Johannes Meyer har tegnet, var der faktisk tale om et sammenhængende landområde helt oppe fra Blåvands Huk og ned til Ejdersted. Vestsiden af øerne Sild og Amrum er således den oprindelige strand ud til det åbne hav.

Det var enorme landstrækninger, der blev havets bytte. Tilbage har vi i det nordfrisiske vadehavsområde øerne Sild, Før, Amrum, Nordstrand og Pelworm samt de 9 tilbageværende halliger.

Sild

Den ca. 40 km lange ø **Sild** (Sylt) kan minde om en solid bølgebryder mod vest. Men den er skrøbelig, og kun ihærdige kystsikringsarbejder har forhindret øen i at brække over i flere mindre øer.

Man kan i dag komme med færge fra Rømø til List og under sejlturen over **Lister Dyb** mindes søslaget i 1644, da Christian IV slog en svensk-nederlandsk flåde. Eller man kan benytte banen fra Nibøl til Vesterland over den 11 km lange Hindenburgdæmning, som er forbeholdt biltog.

Det engang øde klitområde **Listland** præges i dag af den store turiststrøm. Indtil 1864 hørte Listland til de såkaldte kongerigske enklaver, områder i hertugdømmet Slesvig, der hørte under kongeriget Danmark. List hørte under Ribe amt og stift. På den nordligste spids **Albuen** (Ellenbogen) ved **Kongshavn** ligger et fuglereservat. Lidt syd for List ligger Europas største vandrevklit, dog nu tilstrækkeligt tæmmet af hensyn til den tiltagende bebyggelse. I List findes både dansk skole og børnehave.

På vej mod Vesterland passeres ved **Klappholtal** den oprindelige grænse mellem den kongerigske og den hertugelige del af Sild. Her findes også en "fuglekøje", hvor havfugle og ænder tidligere blev indfanget. Den er åben for besøg. Her ligger flere oldtidsgrave og to stendysser. Den ene er det gamle tingsted **Denghoog**.

Byen **Kampen** ligger på øens højeste klit, **Uwe-Klit**, som har navn efter den slesvig-holstenske ideolog Uwe Jens Lornsen, som var landfoged på Sild. Lige uden for Kampen ligger **Røde Klev**, en 40 m høj skrænt, ud mod havet. Skrænten får sit ejendommelige røde farveskær fra glimmerler, kaolinsand samt jernforbindelser. Fyrtårnet blev rejst af den danske kaptajn Hammer i 1854.

Vesterland (Westerland) tæller normalt ca. 10.000 indbyggere, men i turistsæsonen mangedobles indbyggertallet. Vesterland er det store eftertragtede ferieparadis på grund af fin badestrand, kasino, havsvømmebad samt

Kejtum danske skole

mange hoteller og restauranter. I den gamle Dorfkirche fra 1635 findes en del inventar fra en kirke i Eidum, som forsvandt i havet. Byen har en dansk skole, Hans Meng-skolen, børnehave og fritidshjem. I Vesterland bor også øens danske præst, og man har sin egen kirkesal.

I udkanten af Vesterland mod øst i **Tinum** findes et betydeligt voldanlæg **Tinnumborg** fra vikingetiden. Videre mod øst i **Kejtum** (Keitum) ligger den smukke Kejtum kirke, hvis høje tårn tidligere tjente som sømærke. Kirken, der er indviet til Skt. Severin, rummer absolut seværdigt kirkeinventar. Selve Kejtum er en smuk landsby præget af de mange stråtage og lindealleen gennem byen. Her findes også en stråtekt dansk skole. I et frisisk hjemstavns-museum findes en mindestue over Uwe Jens Lornsen, der blev født i Kejtum i 1793 og siden blev slesvigholstenismens ophavsmand.

Ved **Arksum** (Archsum) ligger også resterne af en borg, Arksumborg, der dateres til 1. årh. e. Kr. Længst ude på næsset ind mod fastlandet, har vi **Mor-sum Klev** og ude ved Nøssediget er fundet stenaldergrave.

Den sydlige ende af Sild er et stort klitområde med en smal vej til **Hørnum** (Hörnum), hvis fyr sender sin lysstråle vidt ud over vadehavet. I Hørnum ligger Hørnumhus, oprindelig dansk skole, siden dansk forsamlingshus og lejrskolehjem.

Før

Øen **Før** (Föhr) er en særdeles frugtbar ø med store marskområder og præget af agerbrug og strand. Der går færger fra Dagebøl til **Vyk** (Wyk), hvor

Kongegade og strandpromenaden endnu minder om tiden, da Christian VIII havde sommerresidens på øen. Man bør besøge Häberlin-museet, hvis man vil studere øens kulturudvikling. I Vyk i Feldstrasse ligger den danske skole og det danske forsamlingshus.

Kirken i **Boldiksum** (Boldixum) er seværdig med en farverig figur af den hellige Nikolaus, til hvem kirken er indviet. Desuden findes der et fint alterparti. På kirkegården står mindsten over skibskommandører, der i sin tid drog på langfart.

På vejen mod Niblum har vi **Kongemindet**, som fortæller om Frederik VI's besøg i 1825 efter en meget ødelæggende stormflod. Indskriften "Stenen bevarer hans navn, hjerterne hans minde" er et smukt udtryk for føringernes hengivenhed over for den danske konge.

Skt. Johannes kirken i **Niblum** (Nieblum), en gotisk korskirke, kaldes på grund af sin størrelse gerne "Friserdomen". I kirken findes en meget fin granitdøbefont og et epitafium, som menes at stamme fra en kirke, som forsvandt under stormfloden i 1634. Desuden hænger her den frisiske alenstok, hvis mål er 59 cm.

På kirkegården står en hel række af de gamle kommandørgravsten, som ofte malerisk fortæller om de hengænges liv og færd.

På vej længere vestpå kan vi køre ned til **Goting Klev's** forrevne skrænter. Ca. 500 m ude i vadehavet lå den nu forsvundne landsby, Gl. Goting, og i vaderne er fundet rester af en kirkegård og en forsvunden skov.

Et stykke efter landsbyen **Borgsom** fører en vej ned til **Lembeksborg**, et voldanlæg, som er ca. 100 m i diameter, og som har relation til vikingetiden.

Den næste store kirke finder vi i **Süderende**. Den er indviet til Skt. Laurentius. Her findes velbevarede kalkmalerier og andet seværdigt kirkeinventar. Igen bør man se på kommandørstenene, hvor én fortæller om Mathias Petersen, "den lykkelige Mathias", der i sit liv nåede at fange 372 hvaler.

Hvalfangsten er en del af Før's historie. Efter 22. februar, når Bijkebålene havde sendt deres flammehilsen ud over havet, drog øens mænd til søs enten på hvalfangst eller på koffardifart ud på de store have.

På de gamle gårde findes mange sjældne og smukke genstande, som søfærerne hjembragte. Mændenes udfarende liv gav kvinderne ansvaret for de hjemlige gøremål. I de smukke dragter med de fine filigran-brystsmykker drog de til dans. På Før var det kvinderne, der dansede. Endnu kan man ved højtider møde kvinder i de fine gamle dragter.

Mellem **Utersum** og **Dunsum** går ebbevejen til Amrum, en tur der dog kun kan tilrådes under kyndig vejledning.

Før er som nævnt en frugtbar ø. Ca. 3/5 af Før er marskland, resten er frugtbar geest. De gamle gårde vidner om et veludviklet landbrug. Det er nok værd at se sig om i de mange smukke landsbyer.

På Før bl.a. ved Borgsom findes også nogle af de såkaldte **Fuglekøjer**, små damme omgivet af træer, hvor havfugle og ænder narredes ind, men hvor

de så ikke kunne slippe ud, da der var lagt rusenet i dammen. Fuglekøjerne er nu ude af drift.

Indtil 1864 var Før delt. Vestlandet hørte til de kongerigske enklaver, der hørte under Ribe stift og amt og styredes efter Jydske Lov. Østlandet hørte under hertugdømmet Slesvig. Især Vestlandet har altid vist en betydelig dansk sympati.

Amrum

Fra Vyk går færgen videre til **Amrum** og lægger til i **Vitdyn** (Wittdün), den hvide klit. Her findes store strande, klitter og et sundt klima, og øen besøges af tusinder fra de tyske storbyer. En geest-rand deler øen på langs. Mange oldtidsminder fortæller om tidlig bebyggelse. Det påstås, at det var fra Amrum, ambronerne kom, som sammen med cimbrere og teutoner under folkevandringerne drog hærgende ned gennem Europa.

Øens hovedby er **Nebel** med vindmølle og smukke friserhuse samlet omkring den store kirke, som er indviet til Skt. Clemens. Mellem Nebel og **Norddorf** findes flere stensætninger, som godt kan minde om stensætningerne ved Lindholm høje nord for Aalborg.

Fra Amrum går det igen gennem vadehavet, og under sejlturen kan vi glæde os over sælflokkene på vadehavsbankerne.

Nordstrand

Vi kommer til denne ø ved at køre over dæmningen fra Husum. På vejen kommer vi forbi **Skovbøl** (Schobüll) kirke, som er kendt for sine fine træskulpturer. Fra dæmningen har vi et godt overblik over den stadige landvinning, som foregår langs hele vestkysten. Hele det nordfrisisk vadehavsområde hører til den nationalpark, som går fra den danske grænse og til Elbens munding. Der er i de senere år foretaget nyinddæmning af bl.a. Nordstrandbugten over til Halligen **Nordstrandmose** (Nordstrandischmoor) og videre til **Nordstrand**.

Før stormfloden 1634 dannede Nordstrand og Pelvorm en stor hesteskoformet ø. Tidligere endnu var også dette område en del af det fastland, som stormfloden i 1362 udslettede. I 1634 forsvandt hele Nordstrand nærmest i havet. Der omkom 6.123 mennesker, 1.239 huse og 19 kirker forsvandt i havet. Kun **Odenbøl Kirke** lå tilbage på sit varft, men den var stærkt beskadiget. Øen blev forladt af indbyggerne.

Omkring 1650 indkaldte hertugen, Frederik III på Gottorp, hollandske digebyggere til at rejse diger og udnytte jorden, som de fik i eje. Det var de såkaldte partipanter, som i overensstemmelse med deres katolske tro opførte en ny kirke, Skt. Theresia, i dag den gammel-katolske kirke, idet kirkesamfundet hører under den såkaldte Utrecht-kirke i Holland. Lige i nærheden ligger

den ny-katolske kirke, indviet til Skt. Knud, den danske kongehelgen.

Nordstrand hørte til det såkaldte kongelige Utland, som havde egen landskabslov, Nordstrands landret, der indførtes 1571 og i praksis bestod indtil 1900. Loven omfattede også Spade-landsretten, som forpligtede alle, der ejede jord, til at deltage i digearbejdet. Fra denne lov stammer sætningen "Den, der ikke vil dige, må vige", og dermed tilkendegives, at den ejer, der stiller sin spade, har tabt retten til sin ejendom.

Øen er inddelt af en række diger, som fortæller om øens genopbygning. Fra Elisabeth Sophien kog går det nye dige over til Cecilien kog på fastlandet, hvor en ny kog på 860 ha er ved at udvikle sig. Denne kog er hjemsted for et stor fuglereservat.

Midt på øen ligger Odenbøl kirke, som rummer en del inventar fra den forsvundne kirke. Op til kirkemuren står gravsten fra tiden før den store stormflod.

Fra **Norderhafen** er der fin udsigt fra diget over vadehavet og halligen Nordstrandmose. De danske på øen samles i den tidligere skole ved Süden, der i er privat eje, men som stadig bruges som forsamlingssted.

Pelvorm

Fra havnen **Strucklannungshörn** på Nordstrand går der færge til **Pelvorm** (Pellworm). Igen vil vi under sejlturen passere sælflokke på vadehavsbankerne. Det var i dette område mellem Nordstrand og Pelvorm at den sagnomspundne by Rungholt lå, indtil den under stormfloden 1362 forsvandt i havet. Betydelige fund fra Rungholt opbevares på Nissenhaus i Husum. Men stadig påstås det, at man i stille vejr kan høre Rungholts kirkeklokker kime.

Pelvorm er på 38 km² og har 1.250 indbyggere. Under de store stormfloder blev øen ikke nær så ødelagt som de omkringliggende øer. Øens frugtbare landbrugsjorder beskyttes af høje diger, og øen er inddelt i en række koge.

På sydsiden kan vi se den 26 m høje tårnruin fra den kirke, som er indviet til **Skt. Salvator**. Den oprindelige kirke stammer fra det 12. århundrede, og tårnet tjente i høj grad som sømærke. Men en stille forårsnat i 1661 styrtede tårnet sammen og blev aldrig genopført. Selve kirken er absolut et besøg værd med særdeles fint kirkeinventar og et meget fint orgel bygget af den berømte orgelbygger Arp Schnitker fra Hamborg.

Uden for tårnruinen findes en gravplads over ukendte søfolk, som drev i land på øen, og der findes en mindesten over de druknede fra det svenske rekonstruerede vikingeskib "Ormen Friske", der forliste ud for øen i juni 1950.

Det hævdes i øvrigt, at kirken var et tilflugtssted for strandrøvere, og at den berygtede sørøver Klaus Störtebeker har gemt en skat et sted herovre, men skatten er aldrig blevet fundet.

Fra diget er der udsigt til Hallig Norderoog og til Hallig Hooge.

Øens anden kirke, Ny Kirk, ligger midt på øen. En del af inventaret er

genbrug fra forsvundne kirker. Helt på nordsiden af øen findes en velbevaret hollandsk stubmølle, nu indrettet som restaurant. Det 37 m høje fyrtårn på sydsiden vejleder skibsfarten gennem Hever-stømmen. På øen findes to små museer med betydelige fund fra vadehavet og fra det oprindelige nu forsvundne land.

På Pelvorm findes Nordeuropas største solenergianlæg, som sammen med en række vindmøller producerer strøm til øens elforsyning.

Halligerne

De 9 små vadehavsøer uden diger, kaldet halligerne, er nærmest en verden for sig. Ubeskyttet ligger de som små knolde ude i havet med gårde og huse på høje varfter. Havet har gennem tiderne tæret svært på disse øer, enkelte er helt ubeboede. Livet på halligerne kan synes skønt om sommeren, men det kan være barsk, når stormfloder raser, og kun lige gårde og huse rager op fra deres varft. Da meldes der "Landunter", og beboerne må være forberedt på lidt af hvert.

Der sejles til halligerne fra Schlüttsiel ved Hauke Haien kog og fra Husum.

Oland, 1 km², er forbundet med fastlandet gennem en dæmning. Kirke og huse er samlet på et varft, hvor der også er bevaret en "Feting", en opsamlingscisterne til opbevaring af regnvand. Kirken er fint udstyret. Der findes således et votivskib, en model af et krigsskib fra 1733.

Langenæs (Langeness) er med sine 9 km's længde og sine 20 varfter den største af halligerne, 9,6 km². Dæmningen fra Oland med en skinnebus fra fastlandet besørger trafikken til de to halliger. Et af varfterne, "Hilligenlei", har givet navn til en roman af den tyske digter Gustav Frenssen. En halligvandring giver et stærkt indtryk af bevoksningen og de karakteristiske hallighuse. Øen har en beskeden kirke.

Hoge (Hooge) er nok den mest berømte af halligerne, som med sine 5,5 km², er den næststørste af halligerne. De 160 indbyggere fordeles sig på 11 varfter, der alle omgives af "prieler", vandløb, der må passeres ad smalle gangbroer. Fra Backensvarft går det over til Kirkevarftet. Kirke og præstegård går ud i et. I den stråtede kirke hænger et modelskib "Kong Frederik VI", der stadig bærer Dannebrog.

I 1825 besøgte Frederik VI Hoge, hvor han på grund af uvejr måtte overnatte i 3 dage. På Hansvarft ligger huset, hvor kongen boede. Kongepeselen, den fine stue, er åben for besøgende.

Af mindre halliger ligger **Gröde** (2,8 km²) med et beboet dobbeltvarft. - **Habel**, med kun et enkelt varft og et hus, er den mindste af halligerne.

Længere mod vest ligger halligerne **Süderoog** (0,6 km²), hvortil der går udflugtsture, men **Norderoog** er lukket for besøgende og er fuglereservat.

Ud for Nordstrand ligger halligen **Nordstrandmose** (Nordstrandischmoor) på 1,8 km². Engang var den en del af den store ø Strand, der også omfat-

Hallig Habel

tede Pelvorm. Nordstrandmose er i dag forbundet med fastlandet gennem en afstikker til det dige, der går fra fastlandet til Nordstrand. På øen ses fire varfter.

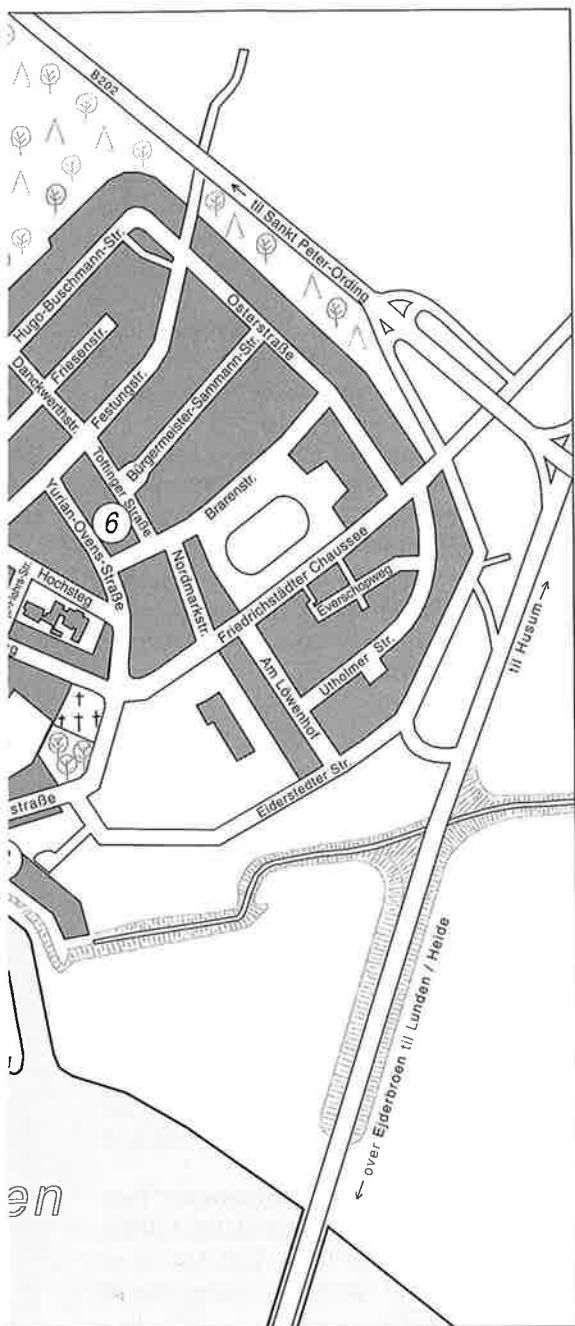
Endelig kan nævnes, at Hamburger Hallig ud for Sönke Nissen kogen oprindeligt var en hallig. Gennem landvindinger og opførelsen af et dige er øen blevet landfast. Her ligger et stort fuglereservat, og man kan gå, cykle og køre med personbil derud.

For alle færger og bådarter i vadehavet gælder, at ebbe og flod er afgørende for afgangstider, som derfor kan skifte fra den ene dag til den anden.

Hallig: Marskø uden dige, der oversvømmes ved stormflod, hvorfor husene er bygget på varfter.

Kog: Inddiget stykke marskland.

Varft (værft): Kunstig jordvold, hvorpå gårde og huse bygges.

1. Torvet
2. Slotsparken
3. Skipperhuset
4. Kanalpakhuset
5. Uffe-skolen
6. Den gamle Uffe-skole
7. Skt. Laurentius kirken
8. Tørvehavnen

5. Ejdersted og Ejdermundingen

Når vi har forladt Husum ad B 5 mod syd, er vi i Ejdersted med flad marsk, koge og høje varfter. Husum-kartografen Johs. Meiers kort fra 1600-tallet viser, at Ejdersted før den store stormflod i 1362 – den der ofte kaldes den "Grosse Manddränke" - var delt op i en række øer, der indgik i det store Ejderdelta. Øerne Ejderstede, Everschop og Utholm blev bevaret i 1362, mens den store Suderland forsvandt i havet.

Et digearbejde, som allerede var påbegyndt i 900 årene, sikrede landet længere inde. Den ældste kog, Johannes-kogen omkring Poppenbøl, dateres til året 987. Siden er dige- og landvindingsarbejdet fortsat, og de tre øer danner nu en sammenhængende halvø omfattende omkring 70 koge.

Ejdersted var altid et udpræget bondeland, præget af store gårde, haubarge, som i reglen ligger på kunstige jordvolde, varfter. Under haubargens vældige tagkonstruktion, som hvilede på solide egestolper, kunne der opbevares en mængde hø. Desværre er mange af disse gårde forsvundet, og efterhånden er der kun 20-30 haubarge tilbage. Et andet særkende for Ejdersted er de mange store kirker, hvis høje tårne ses videnom. Ialt er der 18 kirker i Ejdersted, mange præget af den rige bondestands offervilje til kirken. Mange rummer også væsentlige historiske minder og smukt inventar.

Vejen til Tønning

Straks i udkanten af Husum i Rödemis drejes mod vest mod **Finkenhaushallig**, en tidligere hallig, beliggende inden for det store havdige. Vi fortsætter mod Simonsberg og til **"Røde Haubarg"** (Roter Haubarg). Gården med det imponerende høje tag er opført 1648 som enkesæde for Christian IV's søster. Ifølge sagnet er gården opført af Den Onde selv, som skulle bygge gården på én nat inden hanegal. Han nåede ikke at blive færdig, og det sidste vindue, som han til sidst i arrigskab for ud af, har der ikke siden kunnet sættes glas i. I haubargen, der er åben som museum og restaurant, får man et godt indblik i en haubargs opbygning.

Vi følger vejen til **Witzwort** med kirken på et højt varft og videre til **Oldenswort**, i hvis betydelige kirke den svenske general Steenbocks sværd opbevares, og hvor man bør lægge mærke til nadverbænkene omkring alteret, et typisk træk ved de fleste Ejdersted-kirker.

På vej mod Tønning passerer vi Ejdersteds eneste slot **"Hoyerswort"** bygget i årene 1591- 97 af den kgl. staller (opsynsmand) Caspar Hoyer. Gården er lukket for offentligheden. I den store park findes en hejrekoloni. Det var på Hoyerswort, kong Frederik IV modtog general Stenbocks overgivelse af fæstningen "Tønning" under Svenskekrigen 1713.

Tønning

Tønning (Tönning) er landsdelens hovedby, engang en betydelig havneby. Byen har ca. 4000 indbyggere. Der er påvist bebyggelse ved Ejdermundingen allerede i vikingetiden, som udgravninger ved Elisenvarft bevidner. Byen fik købstadsret i 1590, og havnen blev anlagt i 1654, samtidig med at byen blev befæstet. Gottorp Hertugen byggede i 1580 et slot. Under Den Store Nordiske Krig belejrede danskerne byen, da svenskerne under general Stenbock havde besat byen. Efter svenskernes overgivelse blev fæstningen sløjfet. Også slottet blev nedrevet. I **Slotsparken** ved Torvet findes en model af det oprindelige slot og nogle sandstensfigurer fra slottet er bevaret.

Havnen var gennem lange tider byens livsnerve. Under Napoleonskrigens fastlandsspærring var havnen den vigtigste udførselshavn mod vest. Ejderen og Ejderkanalen sikrede transport fra øst til vest, og gennem nogle årtier var Tønning den vigtigste stabelplads mod vest. Hertil gik også Frederik VII's sydslesvigske jernbane fra Flensborg. Det store pakhus ved havnen kunne rumme 30.000 tdr. korn. I dag er der i pakhuset et egnsmuseum, som er åbent fra 1. maj til 1. oktober.

Ved havnen ligger **Skipperhuset** med udsigt mod pakhuset, som er prydet med Christian VII's monogram. Skipperhuset, opført 1623, anvendes i dag som dansk forsamlingshus og lejrskolehjem. I Herzog-Philipp-Allee ligger den danske Uffe-skole. Byen har haft dansk skole siden 1935.

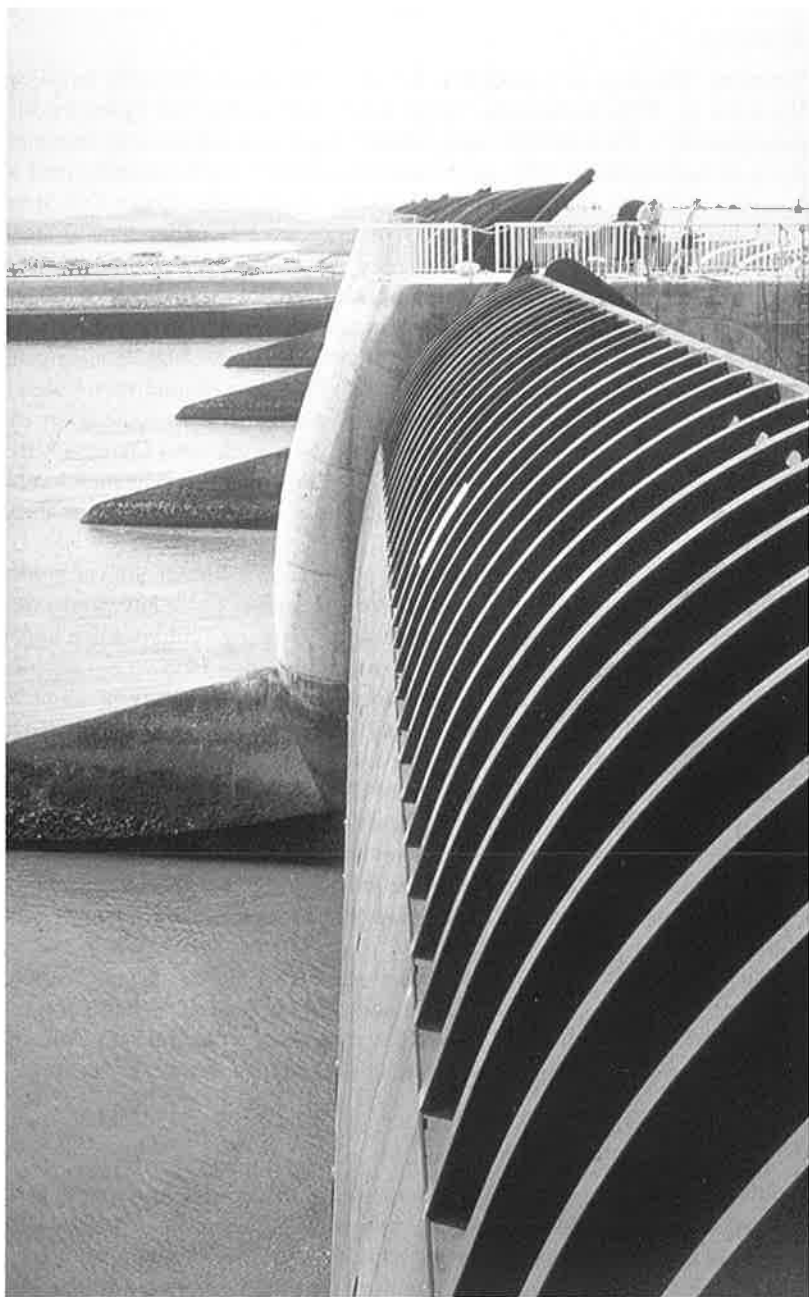
Ved torvet ligger **Skt. Laurentius kirken**, hvis ældste nordvæg stammer fra 1200-årene. Det høje barokspir er fra 1703- 1706. I kirken bør man lægge mærke til det bemalede tøndehvælvede loft, til lektoriet foran koret og prædikestolen skænket af maleren Jürgen Ovens slægt. På et epitafium ses Ovens-familien med et selvportræt af maleren selv.

Til turister har byen gode tilbud som et fint friluftsbad, rimelige hoteller og rigelige vandremuligheder gennem den indre by, gennem Slotsparken og inderhavnen helt ud til Ejderen. Desuden er der hver mandag formiddag et marked, som nok er værd at besøge.

Selv om Tønning ikke længere føler sig truet af havet, fortæller stormflodstavlen ved Skipperhuset, at byen godt kan være udsat og har været det gennem skiftende stormfloder. Trods alt var byen endnu så sent som 1962 udsat for, at digerne brød mod nord, og dele af byen blev oversvømmet.

Ejderdæmningen

Fra Tønning kører vi gennem Olversum mod **Kating**, hvor skilte viser mod **Ejderdæmningen** (Eidersperrwerk), et gigantisk anlæg, der skal sikre Ejdersted mod kommende stormfloder og samtidig regulere vandstanden i Ejderen. Dæmningen er 4,8 km lang, og gennem sluserne passerer to gange i døgn ved ebbe og flod omkring 50 mill. kubikmeter vand. Gennem inddigning

Ejder dæmningen

er der indvundet et betydeligt areal, **Kating Vad**, som skal udvikles til turistområde.

Gennem landsbyerne **Follervig** (Vollerwiek) med dansk skole, "Digesko-len", og **Welt** forbi flere smukke haubarge kommer vi til **Garding**. Den er det vestlige Ejdersteds største by med en imponerende kirke, dansk skole og forsamlingshus. Ad B 202 kører vi gennem **Tating**, hvis store kirke også er seværdig. Lige uden for Tating på venstre side ligger gården **Hochdorf**, en tidligere kgl. frigård, hvor Christian VIII var gæst i 1842 og 1844, og hvor han blev hyldet af befolkningen. Parken er åben for besøgende.

Vest-Ejdersted

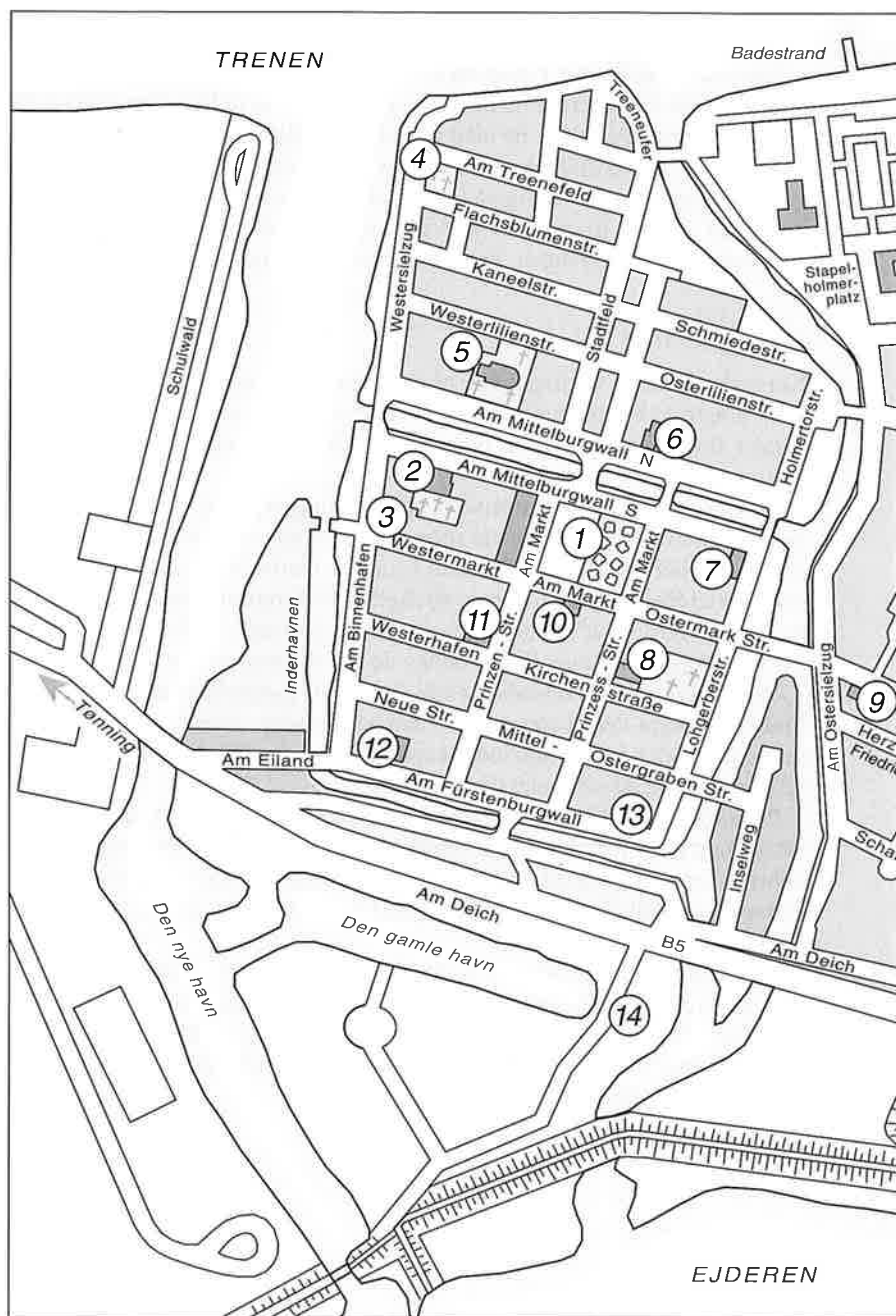
Kurstedet St. Peter-Ording byder på et væld af hoteller og pensionater, og der er en pragtfuld badestrand ude på den store sandrevle ud for kysten. Der skal betales for at komme derud, og som overalt i turistområderne betales kurtakst.

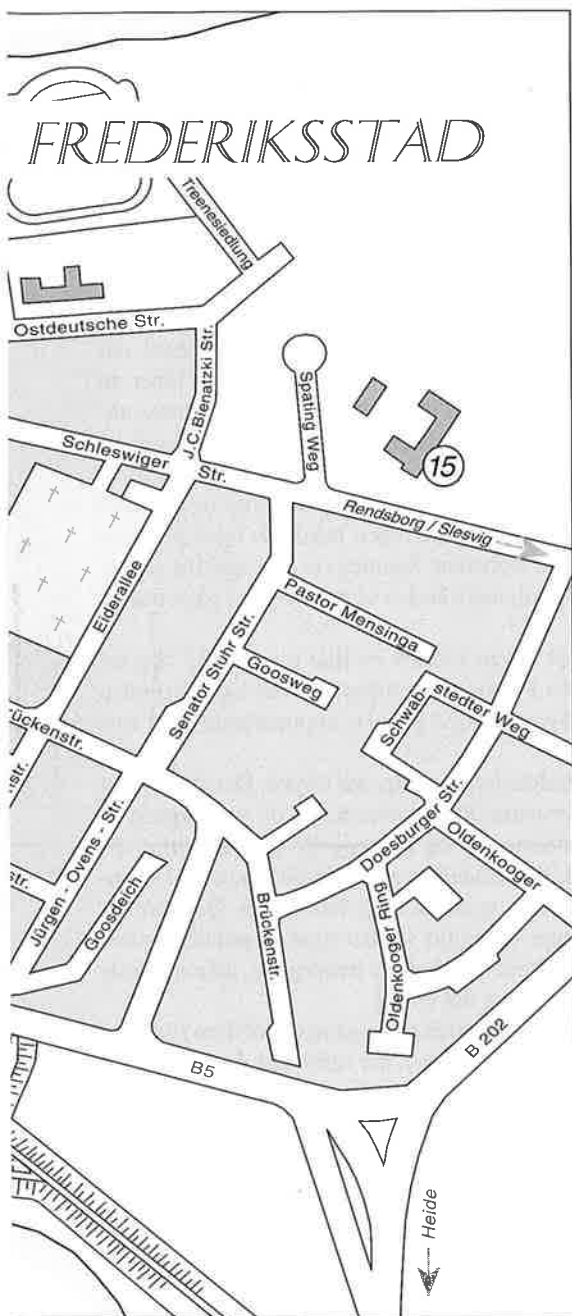
Vi fortsætter nu nordpå uden om **Tümlau-bugten** mod **Vesterhever** (Westerhever), hvis høje fyrtårn står som et vartegn ud mod det åbne hav. Kirken sikres af solide støttestøtter. Tårnet er fra 1370. Herfra køres gennem Østerhever, og ved **Sieversfleth** følger vi en digevej til **Tetenbüllspieker**, en tidligere havn, hvortil varer kunne sejles ad de særlige kanaler "Bootsfahrten" helt fra Tønning. Flere steder findes endnu de gamle kanaler, bl.a. i Tønning.

Vejen går herfra til **Tetenbüll** forbi flere af de gamle haubarge. I Tetenbüll findes en meget velbevaret gammel købmandsbutik, som fungerer som museum. Lige uden for **Katharinenheerd** ses på gården **Olufshof** en galoperende hest og to tærskere malet på ladeporten.

På nordsiden af Katharinenheerd kirke hænger en relief over **Martje Floris**, en ung pige, der af svenske besættelsessoldater i 1721 blev tvunget til at udbringe en skål, hvor hun brugte ordene: "Gid det må gå os vel på vore gamle dage", en skål, der stadig bruges i Ejdersted. I kirken ses en figur af Skt. Jørgen til hest.

Lige efter den næste landsby Kotzenbüll viser vejen til Harblek, og dermed er vi ude ved B 202. Vi følger B 202 mod Frederiksstad. Inden vi kommer til byen har vi forinden mulighed for at se på landsbyen **Koldenbüttel**. På kirkegården findes her en mindesten over 24 danske soldater og en enkeltgrav fra kampen om Frederiksstad i 1850.

1. Torvet
2. Mittelburgwall,
Den gamle Mønt
3. Den jødiske synagoge
4. Den jødiske kirkegård
5. Den evangeliske kirke
6. Neber-huset
7. Greve-huset
8. Remonstranterkirken
9. Remonstranter-
menighedshus
10. Det genopførte rådhus
11. Paludanushuset
12. Skt. Knuds kirke
13. Det gamle Herrehus
14. Ejder-Vikings bådhus
15. Hans Helgesen-skolen
og -børnehaven

6. Frederiksstad – Nordens Venedig

Frederiksstad eller Friedrichstadt, som byens tyske navn lyder, (og som byen vel også oprindeligt blev døbt af sin grundlægger, hertug Friederich III af Gottorp) er ikke bare en charmerende by, det er også en spændende by. Som kært barn har den fået mange navne som bl.a. Nordens Venedig og det lille Amsterdam.

Historien

Dens historie begynder med, at da trosforfulgte og fordrevne hollændere i 1621 savnede et sted at bo, henviste hertugen til den holm, kaldet Seebüll, der gennem afvandinger og inddigninger var opstået, der hvor Trene-Å løber ud i Ejderen. Hertugen havde sine tanker med denne by, som måske kunne udvikle sig til en handels- og havneby, der kunne tage konkurrencen op med det blomstrende Hamborg. Det foresvævede hertugen, at den nye by kunne blive et nyt Hedeby, en omladeplads for varer fra hertugdømmerne og Jylland. Handelen skulle mødes fra øst og vest, og hertugen havde da også gesandtskaber ude så fjernt som i Moskva, Isphahan, Spanien og Portugal for at skabe interesse for den handelsmetropol, han i ånden så rejse sig her på den slesvigske vestkyst.

Det blev nu aldrig til så meget. Byen forblev en lille by og har i dag ca. 2.500 indbyggere. Men byen blev præget af de tilflyttere, der lagde grunden til byen. Set på afstand virker byen da også ganske imponerende med sine kirkespir og tårne.

Det var en broget flok, der efterhånden slog sig ned i byen. Den omfattede udbrydere fra de hollandske reformerte, Remonstranterne, og de byggede en kirke. Til dem sluttede mennonitterne sig, og de byggede også en kirke. Siden kom katolikker med deres kirke. Endelig var der lutheranerne, i begyndelsen mest arbejdere og tjenestefolk, og de fik også deres kirke. Der kom jøder, som indrettede deres synagoge, og en tid var her også de polske brødre, socianerne, som dog, da de fornægtede den hellige treenighed, ikke opnåede hjemstedsret i byen. Også kvækerne var der en tid.

Det blev alle disse tilflyttere, der satte deres præg på byen mellem Ejder og Trene med lige gader og de "grachter" (kanaler), der forbinder de to vandløb: Oster- og Westersielzug, som danner grænsen til den oprindelige by. For at udnytte pladsen opførtes gavlhuse – ofte endda ret smalle og det er disse huse, der sammen med kirkerne og kanalerne har givet Frederiksstad sin særlige profil.

En byvandring

Midt i byen har vi **Torvet** med en række smukke gavltakhuse på sydsiden og

*Kampstensbroen
i centrum af
Frederiksstad*

en mægtig **kampestensbro** over kanalen. Midt på torvet en bybrønd med plattysk indskrift.

Går vi herfra langs vestsiden af kanalen ad **Mittelburgwall**, har vi i nr. 23 Den gamle Mønt. Det hørte til hertugens planer, at byen skulle præge egne mønter. Bygningen med den karakteristiske hollandske renæssancegavl er rejst 1626 og var bolig for hertugens statholder, Adolf van de Wael, hvis valg-sprog "Omne solum forti viro patria" (den tapre finder sit fædreland overalt) findes over døren.

Bagest i bygningen ligger **mennonitternes** beskedne **kirkosal**, indrettet 1708. Den meget enkelt indrettede kirkosal benyttes fortrinsvis i dag af byens danske menighed, som har lejet kirken. Der findes i dag kun nogle få familier, der tilhører mennonittermenigheden. De betjenes af en tilrejsende præst fra Altona. På kirkegården bag kirken findes gravstedet over byens navnkundige borgmester under treårskrigen, Jan Jelles Schütt, som ikke ville gå på akkord med slesvig-holstenerne. Han blev hædret med Dannebrogordenen for sin uforfærdede indsats under krigen.

På hjørnet af Westermærktstrasse og Am Binnenhafen finder vi den bygning, hvori **den jødiske synagoge** havde til huse sammen med en jødisk skole, indtil nazisterne under Krystalnatten 10. november 1938 tvang byens jøder ud af byen. En mindesten med årstallet 5606, der efter den jødiske tidsregning svarer til 1845 efter vor, fortæller om den jødiske menigheds oprettelse. Over "Kobruch", hen ad gaden Am Westersielzug til Trenen ligger **den jødiske kirkegård** og en mindesten fortæller om jødernes skæbne.

Vi går til **den evangeliske kirke** med det massive kampestenstårn og med det fine alterbillede malet af Rembrandteleven, Tønning-maleren Jürgen Ovens i 1675, og som viser kvinderne, der græder over Kristi lig. Maleriet

*Mennonitterkirken
i Frederiksstad*

betegnes som et af baroktidens betydeligste. Den fint udskårne prædikestol stammer fra en af de forsvundne kirker på Nordstrand. Døbefonten er i blåt marmor fra Namur. Jürgen Ovens ligger begravet i kirken. Bag kirken findes grave over 53 faldne danske soldater fra 1850.

Neber-huset, Mittelburgwall 22 (Holländische Stube) er et smukt hus fra 1650. Restauranten i bygningen giver god lejlighed til at studere de smukke rum med kakkelvægge. Fra 1795-96 boede den senere franske borgerkonge Louis Philipp i huset.

Vi fortsætter ned ad Mittelburgwall, og ved næste bro, Lüttje Brück, drejer vi til højre. På hjørnet har vi **Grevehuset** opført 1622 af købmand Pieter de Graf, deraf navnet. Vi går ad Lohgerberstrasse til Kirchenstrasse op til **Remonstranterkirken** med det 38 m høje tårn. Kirken brændte under holsternes bombardement i 1850, men blev derefter genopført. Det er et enkelt meget lyst kirkerum uden videre udsmykning. Det tidligere **Remonstrantermenighedshus** findes i Brückenstrasse.

Vi går videre til torvet forbi rådhuset, der efter 1850 blev genopført i oprindelig stil, forbi den gamle amtsret, hvorefter vi drejer ind ad Prinzenstrasse til nr. 28, **Paludanushuset**, en meget statelig bygning, som i 1637 blev opført af Godefridus Paludanus. Huset ejes af Sydslesvigsk Forening og rummer dansk forsamlingshus og dansk præstebolig.

Fortsæt ad Prinzenstrasse til Fürstenburgwall. Her ligger den katolske **Skt. Knuds kirke**. På hjørnehuset til Am Binnenhafen ses en mindetavle over byens grundlæggelse i 1621. Ved den anden ende af Fürstenburgwall, ved hjørnehuset med løvehovederne, lå det gamle **Herrehus**, som var bopæl for Got-torp-hertugen under besøg i byen. I nr. 2 ses indmurede kanonkugler fra bombardementet i 1850.

På modsat side af diget og hovedvejen ligger den gamle havn, hvis betydning dog aldrig blev særlig stor. Her ligger også den danske ro- og kajakklub "Ejder-Viking"s bådhus, som var en gave fra Grænseforeningen til Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger i 1991.

Den danske skole "Hans Helgesen-skolen" og den danske børnehave ligger på Schleswiger Strasse 23.

Frederiksstads belejring 1850

Da slesvig-holstenerne var slået i Slaget ved Isted 24.-25. juli 1850, troede oprørerne, at de kunne vinde et endeligt slag ved at belejre byen Frederiksstad og fordrive de danske tropper, der i august havde besat byen. Natten til den 4. oktober udsattes byen for et voldsomt bombardement. 285 huse blev mere eller mindre skadet, og 31 indbyggere dræbt eller såret. Store dele af byens sydlige del blev totalt ødelagt. Men de danske tropper, under oberst Hans Helgesens ledelse, lod sig ikke fordrive, og oprørerne måtte opgive kampen. Men den havde kostet dyrt.

Ved den evangeliske kirke bliver vi mindet om 53 faldne danske soldater, og på kirkegården ved Schleswiger Strasse findes yderligere et mindesmærke over 9 faldne og desuden en enkeltgrav.

Frederiksstad i dag

Vi kan ud over enkelte indmurede kanonkugler ikke se meget til den kamp, der engang rasede. Alligevel er der forskel på de oprindelige huse fra 1600-årene og de, der blev bygget efter 1850, selvom en del af disse blev genopført i den oprindelige stil, hvorfor vi kan glæde os over en smuk by, hvor hejseværker på adskillige husgavle minder om tidligere tids handel. Vi bør ligeledes lægge mærke til bomærkerne på gavlene, ofte dyrefigurer, som var hin tids form for husnumre. Ligeledes kan vi glæde os over de mange smukke døre og rosenbuskene foran husene.

Foruden rundfart på byens kanaler er der båd-fart ad Trenen til Svavsted. Det kan ligeledes anbefales at køre en tur over Ejderen til Lunden, en halv snes kilometer mod syd, og på kirkegården besøge de mægtige familiegravsteder, Ditmarskens storbønder indrettede til deres slægt og i mindet om egen bedrift.

7. Stabelholm og Ejderlandet

Så snart vi har forladt Frederiksstad, ligger mod øst det store marskområde, der i nord afgrænses af Trenen og mod syd af Ejderen. Længst mod øst danner Sorge Å en naturlig afgrænsning. Midt i dette område har vi landskabet Stabelholm, der som et kløverblad breder sig ud som en mindre højderyg i det ellers flade marskområde.

Svavsted

Vi kommer til landsbyen **Sæd** (Seeth), hvor vi lægger mærke til to ejendommeligheder: En haubarg midt i byen, en bygningsstil, som ellers kun kendes fra Ejdersted, og så en "**bondeklokke**". Sådanne klokker, anbragt øverst oppe på en grenet stamme, er et særkende for Stabelholms landsbyer. Klokkerne kaldte, når der var ildsvåde eller oversvømmelser, eller når fjenden true-
de landet. Lige syd for Sæd i landsbyen **Drage** ligger en dansk børnehave.

Fra Sæd tager vi en afstikker til **Svavsted** (Schwabstedt), der ses på åsen nord for Trenen. Byens store kirke er afgjort et besøg værd. I den tid, da Slesvig-bispen havde sit slot i Svavsted, var kirken bispekirke, hvilket forklarer dens rige udsmykning. Svavsted-bisperne opfattede sig selv som en slags fyrster. Den sidste biskop i Svavsted med titel af hertug var fyrst Ulrik, en bror til Christian IV. I kirken findes flere minder om fyrst, biskop Ulrik.

*Bondeklokken
i Sæd*

Med sin beliggenhed ved Trenestranden er Svavsted et yndet udflugtsmål med et par hoteller. I byen findes også et dansk forsamlingshus.

Stabelholm

Vi vender tilbage til B 202 ved Sød og drejer snart efter mod **Sønderstabel** (Süderstapel) ved den store Ejderslyngning, hvor vi for alvor kan danne os et billede af Ejderens bredde. Byen har flere dejlige gamle gårde og en bondeklokke. Kirken har et rundt tårn, hvis brede mure røber, at der her lå et vigtigt, men samtidig udsat overgangssted. Her opsamlede beboerne dels forråd, dels kunne de her finde beskyttelse. Fra tårnet er der en fin udsigt over Ejderdalen og langt ind i Ditmarsken. På kirkegården findes et mindekors om en falden dansk soldat fra kampen om Frederiksstad 1850.

I Sønderstabel boede i sin tid den kgl. landfoged, der hvor nu apoteket findes. Byen er med sin fine beliggenhed lige ved Ejderstranden meget besøgt af turister og lystsejlere.

Vi fortsætter til **Nørrestabel** (Norderstapel), hvor vi også finder en bondeklokke. Her drejer vi ad vejen mod Slesvig for at komme op til landsbyen **Bergenhusen**, som er kendt for sine storke. Der findes stadig op imod en snes **storkepar**, og der gøres en betydelig indsats for at beskytte denne efterhånden sjældne fugl. Kirken, med flere ganske ejendommelige vægmalerier, er værd at besøge. Fra kirken er der en fin udsigt over Trenemarsken, hvor **Sorge Å** snor sig gennem engene mod øst.

Bergenhusen ligger på samme ås som næste by **Wohlde**. Navnet hentyder til den skov, der dækker åsen. Wohlde har smukke velholdte gårde, mange i den såkaldte sakserstil.

Fra Wohlde er der ikke langt til **Hollingsted**, den gamle Trenehavn, hvor Ansgar landede i 826. I denne by blev de varer, som var transporteret fra

*Storke i
Bergenhusen*

Hedeby over land omladet, inden den videre fragtning vestpå ad Trenen og Ejderen.

Vi kører tilbage til B 202 i Nørrestabel og langs Ejderslyngningerne videre til **Ervde** (Erfde), en stor og bemærkelsesværdig landsby med en interessant kirke og en bondeklokke. Om navnet Erfde påstås, at det stammer fra det tyske Ahr eller ørn, idet der i tidernes morgen fandtes havørne og kongeørne i det dengang mere skovklædte område.

Syd for Ervde ved Ejderen lå borgen **Tielenborg** som værn mod ditmarskerne, som til gengæld havde en angrebsborg ved Delve syd for Ejderen.

Navnet Stabel er ofte diskuteret. Noget tyder på, at der fandtes en stabelplads eller havn her ved Ejderen. Stabelholmervejen fra Oversø og til Stabelholm lader antyde, at der engang har været godstransport helt fra Angel og Flensborgområdet til Ejderen.

Gennem kolonistbyerne mod Rendsborg

Vi forlader Stabelholm, hvor Sorge Å krydser vejen på vej til munden i Ejderen. Den første landsby **Christiansholm** minder os om, at det var til disse egne den danske konge omkring 1760 indkaldte sydtyske indvandrere, hvis opgave var at opdyrke egnen, tilsvarende som vi kender fra nørrejyske kolonistbyer. Der skulle foretages afvanding og digesikring, så jorden kunne dyrkes. Kun få familier kunne klare det, mens andre fandt deres udkommen- de i de glasværker, der fandtes, og hvor tørvemoserne gav godt brændsel, mens asken kunne benyttes i glasfremstillingen. De tilflyttede kolonister oprettede flere landsbyer, hvis navne minder om det kongelige landvindingsfor- søg.

En anden kolonistby er **Frederiksholm** (Friederichsholm) på vejen mod Rendsborg, B 202, som vi nu kan følge gennem Hohn herred over landsbyen **Hohn**. Her ligger i bymidten den gamle fogedgård "Hohngården" i typisk saksisk stil. Hohn kirke har en del inventar fra den nedlagte kirke i Campen ved Rendsborg. Videre, i **Fockbek**, kan vi se et af de gamle røghuse, en fredet saksergård med åben arne, hvor røgen, som trækker gennem den åbne lo, var god til skinkerøgning. Røghuset er åbent i turistsæsonen. Fockbek er i dag ved at blive forstad til Rendsborg.

Vil vi opleve mere af Ejderen, kan vi efter Frederiksholm dreje af til **Bargstall** og **Elstorp-Vestermølle** (Elsdorf-Westermühlen), hvor der ligger en dansk skole, og fortsætte sydpå til **Hamdorf**. Herfra går der vej til **Prinzenmoor** ved Ejderen. Fra Hamdorf fortsættes ellers sydpå over Ejderen ved **Breiholz** til Kielerkanalen. Der er vej langs kanalen, og et stykke frem får vi følgeskab af Ejderen til venstre for os. På denne strækning mellem Ejderen og Kieler-kanalen passerer vi **Nybøl** (Nübbel). Her passerede den jyske hær- vej Ejderen. Efter lodsstationen er vi straks fremme ved Rendsborg.

8. Ejderbyen Rendsborg

For rejsende sydpå er **Rendsborg** ofte en by, der dårligt nok lægges mærke til. Man ser det hele sådan lidt fra oven, når man kører over motorvejsbroen ved Borgsted mod øst over Kielerkanalen, eller når man ser byen fra jernbanehøjbroen. Kører man ad den vestlige omkørselsvej gennem kanaltunnelen, ser man overhovedet intet af den ellers så smukke by.

På en måde er Rendsborg en tredelt by. Nord for Ejderen har vi de bydele, der er opstået på det gamle fæstningsområde **Kronwerk**. Så følger den gamle bydel, **Altstadt**, på øen mellem de to Ejderløb, og endelig **Neuwerk**, den sydlige bydel mellem det nu kun delvis bevarede sydlige Ejderløb og Kielerkanalen. Denne bydel blev udbygget i forbindelse med Rendsborg-fæstningens udvidelse.

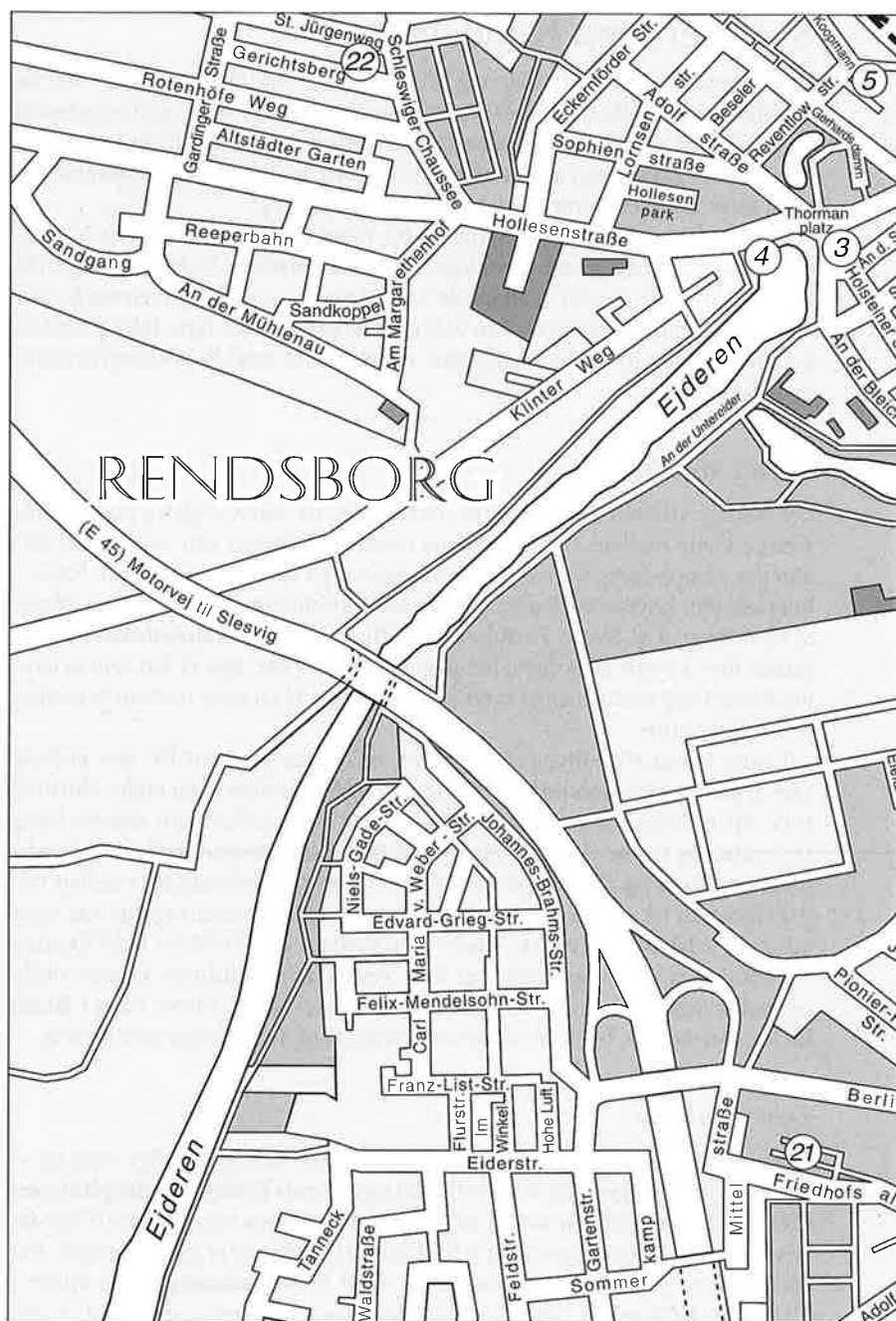
Byen i historien

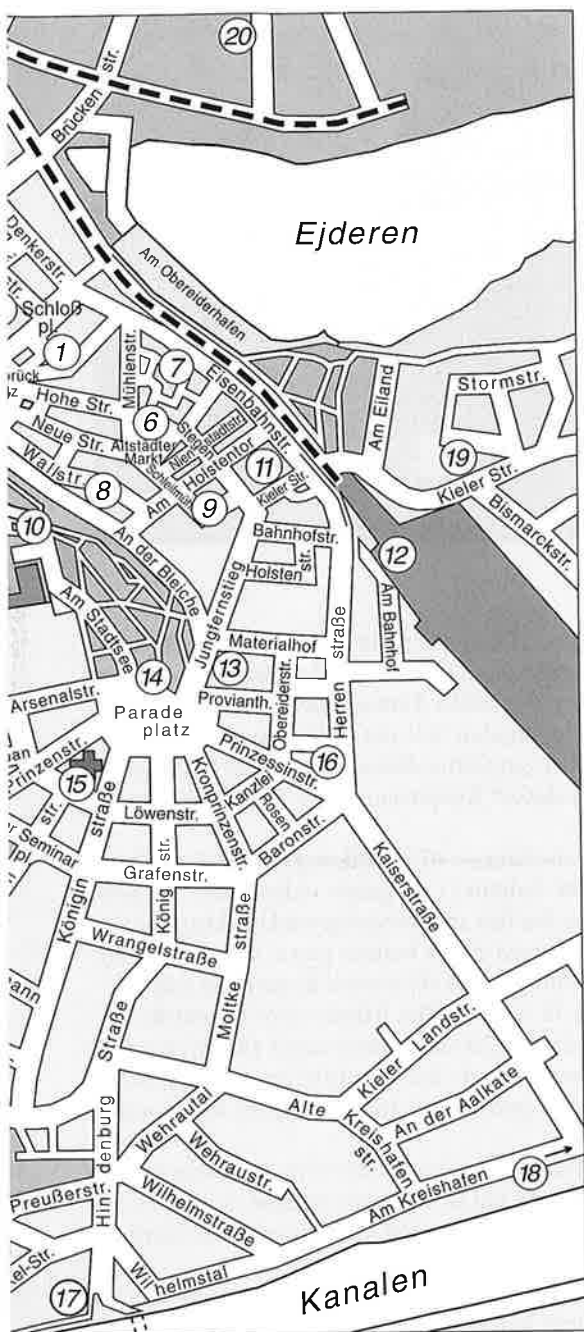
Uvilkårligt vil man måske spørge, om det var på denne Ejder-ø den berømmelige kamp mellem Uffe hin Spage og sakserkongens søn fandt sted? Det kan der næppe føres beviser for. Men det var på denne ø, det ældste Rendsborg opstod, knyttet til den borg, man ved eksisterede i 1199, og som påstås at være bygget af Svend Estridsens søn Bjørn. Navnet **Reinholdtsborg**, der senere blev knyttet til borgen, har man intet belæg for, lige så lidt som at navnet Rendsborg skulle hænge sammen med, at her lå en borg mellem to render, de to Ejder-arme.

Under Knud VI udbyggedes borgen, men først Gerhard III, den kullede greve, gav byen væsentlige privilegier og lagde desuden byen under Holsten, selv om Ejderen ifølge aftalen – truffet i år 811 mellem den danske kong Hemming og kejser Karl den Store – skulle danne grænsen mellem Det tyskeromereske Rige og Danerriget. Den første egentlige fæstning blev anlagt under Christian III. Under Trediveårskrigen og siden Svenskerkrigene var byen udsat for adskilligt hærværk. Under Den skånske krig 1675-79 lod Christian V fæstningen yderligere udbygge bl.a. ved at lade landsbyen Vinzier sløjfe og ved at nedrive Kampen kirke. Kirkeinventaret herfra findes i dag i **Hohn kirke**. Dermed fik byen sit nuværende præg med de tre førnævnte bydele.

Den gamle by

Begynder vi byvandringen på **Slotspladsen**, hvor den oprindelige borg og et senere slot har ligget, står vi over for det nuværende **Helligåndshospital** med Frederik V's monogram øverst på kvisten. Bygningen blev opført i 1758-60 som kaserne. Foran bygningen står et mindesmærke over grev Gerhard. Fra Slotspladsen går vi ad Torstrasse. I nr. 4 har vi **Amtmandsgården** opført i 1775 som toldsted og senere en tid bolig for den danske amtmand. Siden

1. Slotspladsen:
Helligåndshospitalet,
og Gerhardsbrønden
2. Amtmandsgården
3. Thormannplatz:
Alte Schleuse
4. Ejderpakhuset,
tidl. dansk toldkontor
5. Ejderskolen
6. Altstadtér Markt:
Det gamle rådhus
7. Vor Frue Kirke
eller Mariekirken
8. Restaurant
"Zum Landsknecht"
9. Am Holstentor,
hvor Holstenporten lå
10. Stadtsee
11. Teatret
12. Forbundsbanegården
13. Pelligården, hotel
14. Paradepladsen:
Proviandhuset,
Hovedvagten, Vinhuset,
Garnisonsapoteket,
Bispegården, Komman-
dantboligen, Høje og
Lave Arsenal,
Uwe Jens Lornsen-støtten
15. Garnisonskirken/
Kristkirken
16. Dr. Bambergerhuset,
tidl. jødisk synagoge
17. Kanalpromenade,
Hotel Conventgarten,
fødgængertunnel
18. Vej til jernbanehøjbroen
med svævefærge
19. Elektro-museum
20. Kunststøberi-museum
21. Garnisonskirkegård
22. Den danske kirke

Amtmandsgården i Rendsborg

1959 er det dansk forsamlingshus. Vi kommer ud til gaden **An der Schleuse**, som minder om, at her lå den sidste sluse, der fra Ejderkanalen førte skibene videre til Ejderfloden. Vi har det, der kaldes **Unter Eider** til venstre med et af de **gamle kanalpakhuse** og på modsat side det oprindeligt danske **toldkontor**. Går vi til højre til krydset ved Gerhardtstrasse og ind ad Reventlowstrasse, har vi lidt fremme i Professor Koopmannstrasse den danske skole, **Ejderskolen**.

Går vi tilbage ad Holsteinische Strasse til Schiffbrücke og ned ad Hohe Strasse kommer vi til **bymuseet**, indrettet i det gamle rådhus, som brændte for en del år siden, og som aldrig har fået sit oprindelige middelalderpræg tilbage. I museet findes bl.a. et træhoved af den kullede greve, som man under 1. verdenskrig formodet 10 Pfennig kunne slå et søm i til støtte for krigsomskostningerne. Herfra er der kun få skridt til **Skt. Marie-** eller **Fruekirke**, en højst seværdig tre-skibet halkirke fra 1200-tallet med mange fine træskærerarbejder og sjældne epitafier foruden nogle fine vægmalerier, et fint barokalter fra 1649, en velproportioneret prædikestol fra 1621 og en meget anerkendt korsgruppe.

Et lille stykke herfra i Schleifmühlenstrasse 2 finder vi byens ældste værts-hus **Zum Landsknecht** fra 1521. En del af det gamle interiør er bevaret, ligesom Wallensteins krigskasse, som han efterlod, da han forlod sit kvarter i huset, stadig opbevares.

Vi går herfra ad gaden Am Holstentor til Jungfernstieg. Her på hjørnet lå **Holstenporten** med den berømte indskrift **EIDORA ROMANI TERMI-**

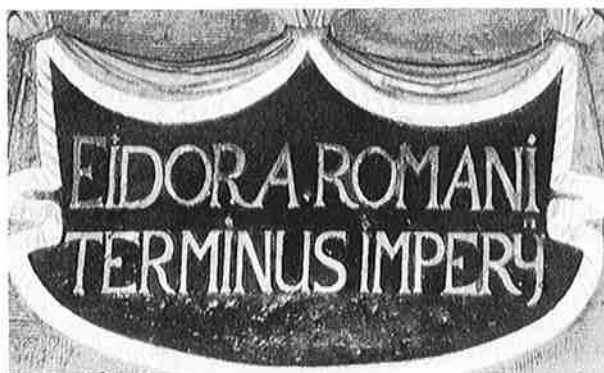
NUS IMPERII. Det var grænsen mellem det tysk-romerske og det danske rige her ved Ejderens sydlige løb, som vi endnu kan se rester af i det, der nu er **Stadtsee**. Tavlen med indskriften blev fjernet i 1808 og findes i dag på Tøjhusmuseet i København. Selve porten forsvandt i forbindelse med nedlæggelse af Rendsborg-fæstningen i 1854.

Nystaden

Vi har straks byens smukke **teater** på venstre side og går derfra ned mod **Paradepladsen**. Lige før pladsen i nr. 19 har vi **Pelligården**, hvor den italiensk-fødte bygmester Dominicus Pelli boede sine sidste leveår til sin død i 1728. Pelli var arkitekt for den bydel, vi nu er inde i, og som domineres af den store Paradeplads med en række interessante bygninger. I hjørnet til venstre har vi **Hovedvagten** opført 1692 og **Vinhuset**. Lige bagved ligger det imponerende **Provianthus**. For enden af pladsen har vi **Garnisonsapoteket** og **bispegården**, hvor Struensee's far engang residerede som biskop over Holsten. I anlægget til højre står en buste af **Uwe-Jens Lornsen**, Slesvigholstenismens ophavsmand, som i øvrigt en tid sad arresteret i hovedvagtbygningen. Indirekte blev han årsag til, at Paradepladsen den 23. marts 1848 blev indskrevet i historien, da prinsen af Nør foran den samlede garnison forkyndte, at deres hertug, kong Frederik VII, var pøbelens fange i København. Nu måtte slesvigholstenerne selv klare tingene, og dermed var det slesvig-holstenske oprør en kendsgerning, og følgen blev treårskrigen 1848-50.

Længst til højre har vi **Kommandantboligen**, hvor Christian VII døde i 1808. Bagved ses **Arsenalbygningerne**, som nu er indrettet som kulturhus. I bygningen på hjørnet, en tidligere gæstgivergård, påstås Zar Peter den Store at have haft kvarter under Den Store Nordiske Krig. Endelig har vi **Garnisons-** eller **Kristkirken** opført 1695-1700, en korskirke som Holmens kirke i København har været model til. I kirken findes endnu den pragtfulde to-

*Grænsetavlen fra
Holstenporten*

etages kongestol prydet med våbenskjolde fra 11 lande, som var forenede med Danmark. Der er en smuk messingdøbefont med en Johannes Døberfigur øverst. Over orglet har vi kongelige monogrammer. Vi bør lægge mærke til det enorme pulpitur, som især var forbeholdt garnisonens menige soldater, mens officerer og andre fine folk sad nedenfor. Det gik nok ikke altid lige høvisk til, hvilket fremgår af en garnisonsbefaling fra 1703, hvor det påbydes, at soldaterne ikke måtte spytte ned i hoveder og klæder på folk, der sad nedenfor. Kirken kunne rumme 2.600 mennesker.

Gaderne, der udgår fra Paradepladsen, er samlet, som man sad omkring det kongelige taffel. Konge- og Dronningegade går lige midtfor mod syd. Vi har Kronprinse-, Prinse- og Prinsessegade til siderne og bag dem i en ring Ridder-, Greve-, Baron- og Herregade.

I Prinsessegade 8 i det såkaldte **Dr. Bambergerhus** findes den tidligere jødiske synagoge, der nu er indrettet som et mindested og museum over byens oprindelige jødiske menighed. Den udryddedes totalt under nazi-regimet, mens synagogen blev et røgeri.

Vil vi helt ned til kanalen, går vi ad Königstrasse og Berlinerstrasse, drejer ved "Tyren" ind i Hindenburgstrasse ned til **Hotel Conventgarten**, fra hvis terrasse vi kan følge skibstrafikken på Kielerkanalen.

Over den 7,5 km lange og 42 m høje jernbanebro rumler togene. Neden under den sørger en svævefærge for trafik over kanalen. Men vi kan også gå under kanalen. En nedgang findes lige ved Conventgarten. Og som nævnt kan vi passere kanalen i 11 m dybde gennem tunnelen ved omkørselsvejen.

Rendsborg har flere interessante museer. Ved højspændingsværket Schleswag i Kieler Strasse 19 findes et **Elektro-museum**. Besøg skal dog anmeldes forud. I forstaden Büdelsdorf ved det store stålvalseværk **Carlshütte** i Glück Auf Alle 4 findes et kunststøberimuseum med fine kunstsmedarbejder fremstillet af stålværket.

Den danske kirke og præstegård ligger ved Gerichtsberg. Følg vejen mod Heide og drej ved kirkegården ind i Schleswiger Chaussé. Anden sidevej er Gerichtsberg.

Rendsborg tæller i dag ca. 35.000 indbyggere. Med sin industri, sine skibsværfter, den store kanalskibsfart og et omfattende forretningsliv, men også med sine mange historiske minder, er det en livlig og spændende by. Fortid og nutid forenes her ved Danmarks gamle sydgrænse på smukkeste måde.

Formandens præsentation på Sendemandsmødet 1993

Jørn Buch stillede ikke op til Grænseforeningens formandsvalg i opposition til Bertel Haarder, men ser selve valget mellem to kandidater som et vigtigt led i en demokratisk proces. Det følgende er ordlyden af Jørn Buchs præsentation:

For mig at se er det helt klart, at det er det folkelige danske arbejde i Sydslesvig, der nødvendigvis stadigvæk må have første prioritet i Grænseforeningens arbejde.

Dernæst mener jeg også – og det ligger også i Grænseforeningens nuværende formålsformulering – at det er vigtigt, at Grænseforeningen arbejder aktivt for, at danskerne får et bedre kendskab til, hvad der foregår i Sydslesvig, hvorfor det er en god ting, at vi bevilger penge til Sydslesvig.

For det tredje synes jeg, det er vigtigt, at Grænseforeningen blander sig mere i den daglige debat her i Danmark – synliggør sig. Hvad siger Grænseforeningen til det, som vedrører vores danske nationale identitet?

Vi er i dag i en situation, hvor vi kan sige, at grænsen egentlig er væk. Vi passerer grænsen uden nogen som helst problemer. Vi skal knap nok vise pas. Statsgrænsen er væk. Men den folkelige grænse er ikke væk, og den folkelige grænse ligger længere mod syd, fordi sydslesvigerne jo er en del af det danske folk.

Men folkegrænsen er det vigtigt at værne om, og det er i den sammenhæng, jeg mener, at der er det vigtigt, at vi har en grænseforening. En grænseforening, som tager problemer op, som er relevante for vores nationale identitet.

I dag mener jeg ikke, at Grænseforeningens – skal vi sige "brod" - så meget skal være vendt mod det tyske, som den oprindeligt har været, da vi blev til – eller de sønderjyske foreninger for 100 år siden og senere. I dag er der andre ting, der truer vores danske nationale identitet. Det er ikke tyskerne. Tværtimod. Mange tyskere misunder os faktisk vores danske bevidsthed og vores lille "das kleine grüne Land im Norden". Det er ikke tyskerne, der truer os. Vi er ikke blevet truet i Sønderjylland, fordi vi kan se tysk fjernsyn. Vi bliver i højere grad truet af kræfter helt andre steder fra, bl.a. fra (hvis vi ser på medieverdenen) USA og andre steder.

En ting, som jeg også vil opfordre til, er at Grænseforeningen i højere grad

beskæftiger sig med og tager sig af at bekæmpe nationalismen, den negative side af det nationale, som vi alle sammen synes er så positivt.

Jydske Vestkysten havde en kronik af Klaus Rifbjerg, hvor han starter med at sige: "Ordet fædreland har en odiøs klang".

Hvad er det dog for noget sludder og vrøvl: Tværtimod har det for de fleste af os en positiv klang. Og det, der er det afgørende, det er, at Grænseforeningen skal være med til at arbejde for det positive ved at være dansk og give andre nationaliteter den samme chance.

Det vil være med til at fremme internationalismen i god forstand, og vil dermed være med til at bekæmpe den nationalisme, sådan som vi ser den komme allerværst til udtryk de steder, hvor vi har direkte væbnede konflikter.

Og når man taler så meget om de unge, må man være klar over, at for de fleste af de unge er Sydslesvig et ukendt begreb, og det skyldes ene og alene, at de fleste problemer jo er løst i Sydslesvig. Derfor må de nødvendigvis – bør de – i højere grad selvfølgelig interessere sig for, hvad der sker i den øvrige del af verden, hvor der virkelig er konflikter. Men det betyder ikke, at de ikke skal være sig Sydslesvig bevidst.

Det er for mig også vigtigt, at Grænseforeningen arbejder for, at de sydslesvigere, der kommer til Danmark (nu tænker jeg her på de sydslesvigere, der har tysk pas), kommer til at fungere i Danmark som danske borgere i Danmark, at de får samme ret som danske statsborgere. Vi har alt for mange eksempler på, at især unge sydslesvigere har problemer, når de kommer til vores land. Det hænger selvfølgelig sammen med det, vi har været inde på tidligere: det danske ukendskab til mindretallet i Sydslesvig.

Da det nationale begyndte at komme frem i begyndelsen af forrige århundrede, da var det nationale tæt vævet sammen med det demokratiske, og derfor mener jeg, at i og med at vi bevarer hjertet i Danmark og sikrer, at Grænseforeningen skal arbejde for et folkeligt, nationalt arbejde i Danmark – så er man dermed også med til at sikre den demokratiske proces, og det *er den*, vi skal leve videre på ind i det næste årtusind!

Årets resultater i Grænseforeningen

v/direktør Niels Henriksen

Grænseforeningens formålsparagraf dækker to aspekter af foreningens aktiviteter: Dels at virke til støtte for danskheden i grænselandet og dels at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold.

Det er disse to synsvinkler, Grænseforeningens resultater skal betragtes ud fra, og især første del af formålet kan måles direkte i de økonomiske midler, som Grænseforeningen har kunnet stille til rådighed for den danske folkegruppe syd for grænsen.

Støtte til danskheden i Grænselandet

I de danske institutioners anlægsprogram i Sydslesvig udgør Grænseforeningens bidrag et væsentligt supplement til den støtte, der ydes over den danske finanslov, og som behandles af Undervisningsministeriets udvalg vedrørende danske kulturelle anliggender i Sydslesvig (5-mandsudvalget).

Grænseforeningen har i 1993 bidraget med 318.000 DEM til Medborgerhuset i Egernførde, hvor Sydslesvigsk Forenings samlede anlægsbudget er på 478.000 DEM, og til brug for Fritidshjemmet i Rendsborg, hvor hele anlægget af Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger er budgetteret til 400.000 DEM, har Grænseforeningen påtaget sig at dække de 314.000 DEM. Hermed tegner Grænseforeningen sig for 72% og den danske stat for 28% af de to organisationers samlede anlægsbehov. – De her nævnte midler er overskud fra "Det sønderjydske Lotteri", som har været sat til side til anlægsformål. I det regnskabsår, der blev afsluttet den 31. marts 1993, har Grænseforeningen ydet en støtte til Sydslesvig på knap 2 mio. kr. fra Hovedforeningens side.

Oplysning om grænselandets forhold

Til denne del af formålet har Grænseforeningen i sidste regnskabsår ydet 2.5 mio. kr. Dette beløb dækker en varieret mængde af aktiviteter: Kurser, møder, brochurer og meget andet. De væsentligste aktiviteter har været:

- Næsten 2500 børn fra Danmark har været på lejrskoleophold i Sydslesvig med støtte fra Grænseforeningen.
- 5000 børn har solgt Dybbølmærker i april, og der trækkes lod om præmier blandt de klasser, der har solgt mest.
- Organisationskonsulent Johan Herold holder gæstelærertimer på skoler over hele landet og orienterer om Sydslesvig.
- Foreningen samarbejder hvert år med Løgumkloster Refugium om at afholde en "grænselandsuge" i forbindelse med de sydslesvigske årsmøder.

Lokalforeningernes aktiviteter

Mange af Grænseforeningens lokalforeninger landet over gør et fremragende arbejde med at oplyse og orientere om grænselandets forhold. I foråret 1993 har Hovedforeningen støttet disse anstrengelser med at trykke ikke mindre end 40.000 foldere for 50 lokalforeninger, der hver for sig har bestemt indholdet af disse foldere, således at de bedst muligt dækker de lokale behov.

På årsbasis afholder lokalforeningerne omkring 300 medlemsmøder af vidt forskellig karakter. Mange af disse er fællesmøder arrangeret i samarbejde med andre lokale kulturelle foreninger. Mange møder har inkluderet venskabsbesøg fra sydslesvigske kontakter, og der har været afholdt både 100-års og 50-års jubilæer i foreningerne. Desuden bliver der på et år arrangeret omkring 100 studieture, udflugter, venskabsbesøg og andre former for ture til Sydslesvig. Fjerde søndag i august indbyder Grænseforeningen for Skanderborg og Omegn til folkemøde på Ejer Bavnehøj, der samler deltagere fra hele Jylland.

Sendemandsmødet 1993

På Grænseforeningens Sendemandsmøde i slutningen af oktober 1993 blev Radio Syd's grænselandsmedarbejder, redaktør Jørn Buch, Haderslev, valgt til ny formand for Grænseforeningen, efter at den hidtidige formand, amtskolekonsulent Viggo Witt-Hansen, af personlige årsager havde trukket sig tilbage fra formandshvervet i august måned.

Grænseforeningens Kulturpris 1993 blev tildelt designeren og grafikeren Helge Krempin fra Flensborg og overrakt af Grænseforeningens fungerende formand, Hans Paaschburg.

Louis Nielsens Legat, der gives som opmuntring til en aktiv lokalforening, blev givet til "Grænseforeningen GF 115", som dækker området omkring Ballerup og Måløv i Københavns omegn, og blev modtaget af formanden, John Dahl.

Den beskedne indpakker

Af Niels Ole Krogh

Det er en usædvanlig beskeden person, der på Grænseforeningens årsmøde fik overrakt foreningens kulturpris på 15.000 kroner. En person, der som dygtig håndværker og kunstner møjsommeligt og for det meste ganske ubemærket har lagt sten på sten i det, der efterhånden er blevet en hel mur af gerninger. Alle stemplet næsten usynligt med initialerne H.K.: Helge Krempin.

Stenene har forskellige navne: Sydslesvigske julemærker, årsmødeplakater, tidsskrifter som Slesvigland og "treklang", illustrationsbidrag til litterære værker, eksempelvis "Frøslevskrinet", "Granit i Angel", "Sophie B. Jensen". Metoderne er lige så mange: fotos, grafik, lay-out, serigrافي, silketryk, ætsninger, raderinger etc.

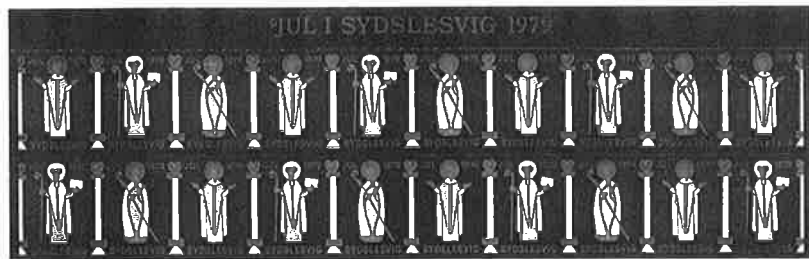
– Arbejdet er spændende. Udfylder én. Man er måske en smule pedantisk. Vil hele tiden hellere gøre endnu mere, men i det daglige har du ikke tid til det, siger Helge Krempin.

– Jeg har stor respekt for det skrevne ord. Jeg forstår mig selv som én, der pakker ind. Støtter artiklen, giver ordet den rette ramme, så det trænger ind, beskriver den 54-årige Krempin sin metier. Han formulerer sig i halve sætninger og smiler venligt undvigende, da han indrømmer, at den højre, kreative hjernehalvdel er noget mere udviklet end den venstre.

Iscenesætter

Udviklingen som "iscenesætter" starter ifølge Krempin som 10-årig, da han får et boxkamera foræret af forældrene. Faren var kemiker i Flensborg og fotograferede selv en del. Umiddelbart efter realeksamen startede læretiden hos byens fineste ekviperingshandler Mau & Andresen på Holmen.

I 1958 tog Helge Krempin og kæresten, hans senere hustru Helga, til

Helge Krempin tilbragte lang tid på Nationalmuseet, da han skulle levere farvefotos til bogen om Frøslevskrinet. Senere overtog han de religiøse motiver fra skrinet og anvendte dem til de sydslesvigske julemærker i 1979.

København. Til deres store overraskelse fik Helge Krempin straks en stilling i Magasin du Nord. Der var omtrent 1000 ansatte og i dekorationsafdelingen kom blandt andre grafikerer Jan Leth.

– Det blev til stor personlig gavn for mig at lære Leth at kende. Jeg kom i hans atelier, hvor vi var et tegnehold. Her kom gadens folk, når gysserne var sluppet op – nogle herlige typer – og sad model for os.

Modsætningsfyldt

– Københavnertiden var herlig modsætningsfyldt. Der var det stramme arbejde på Magasin du Nord og fest og glade dage, når vi havde fri.

Tilbage i Sydslesvig i 1962 fulgte en periode med forskellige stillinger i Rendsborg og Flensborg.

I 1970 blev Helge Krempin ansat hos Dansk Ungdomssekretariat i Flensborg. Og det er i perioden fra dengang til i dag, at han har sat sit umiskendelige fingeraftryk på utallige publikationer.

Det, der går forud

– Jeg har specielt været glad for at levere fotos til Poul Svenssons "Frøslevskrinet" og til andre historiske værker. Det har været tilfredsstillende for min nysgerrighed at række bag ud i tiden og forstå det, der går forud.

– Det fotografiske arbejde med bøgerne har været stort og spændende og har bragt mig i et fortroligt forhold med gammel sønderjysk kirkekunst. Samtidig har det glædet mig at bringe disse værdier ud til et bredt publikum, forklarer Helge Krempin.

De 15.000 kroner er i øvrigt øremærket nyt kameraudstyr.

Menneskene i Sydslesvig kan forvente dusinvis af sten fra bygmesterens hånd. Han kan slet ikke lade være.

*Dansk Ungdomssekretariat fik for tre år siden edb-udstyr til lay-out. Det har lettet Krempins arbejde. Der glider mere fra hånden.
(Foto: Jens Peder Meyer).*

Grænseforeningens årbøger:

1967: Dansk i Sydslesvig – 1968: Nordisk i Sydslesvig – 1969: Danmarks første storby – 1970: 50 år med Danmark – 1971: Vore frisiske naboer – 1972: Grænselandet og Europa – 1973: Ung ved grænsen – 1974: Dansk hverdag i Sydslesvig – 1975: Europas nationale mindretal – 1976: Kirkekunst i Sydslesvig – 1977: Grænselandets sprog – 1978: Dansk konsolidering – 1979: Dronningen i Sydslesvig – 1980: Politik i Sydslesvig 1945-1979 – 1981: Som vi ser os selv – 1982: Der var engang – i Sydslesvig – 1983: C. W. Eckersberg 1783 2/1 1983 – 1984: Gennem Flensborg med Helmut og Povl Leckband – 1985: Herregårde i Sydslesvig – en fælles kulturarv – 1986: Sagn og saga fra Sydslesvig – 1987: Sydslesvigske oldtidsminder – 1988: Danske huse i Sydslesvig – 1989: Da det begyndte – de sønderjydske foreningers første år – 1990: Skikke og traditioner i årets løb i Nord- og Sydslesvig – 1991: ... til støtte for danskheden, Grænseforeningen 1920-1990 – 1992: Syv ture i Sydslesvig – 1993: Dansk i en tysk stat 1945-1992.

1 side 3

2 side 6

3 side 10

4 side 15

5 side 22

6 side 28

7 side 34

8 side 37
(Rendsborg)

Grænseforeningens formål er at virke til støtte for danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænse landets forhold.